

44
Δ 44
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНИ

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК V

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1955

49

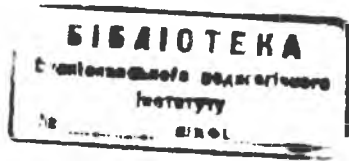
1, 44

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ МОВознавства ім. О. О. ПОТЕБНИ

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

ВИПУСК V

спр 14135

*Друкується за постановою Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні
Академії наук Української РСР*

Редакційна колегія:

*В. С. Ільїн (головний редактор), Ф. Т. Жилко, П. С. Лисенко, О. С. Мельничук,
В. М. Бражнов (секретар).*

П. І. ПРИСТУПА

ТВЕРДІ І М'ЯКІ ПРИГОЛОСНІ ПЕРЕД І В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Голосна фонема **і** виступає в українській мові на місці колишнього **ѣ**, давніх **о**, **е** в нових закритих складах і колишнього **-ії** в називн.-знахідн. відм. множини прикметників, діеприкметників, порядкових числівників і займенників.

Перед фонемою **і** пом'якшуються в українських діалектах і частково в літературній мові не всі попередні приголосні. Ця особливість залежить від походження фонем **і**.

У цій статті розглядається вимова приголосних перед **і** на прикладах говірок Брюховицького району, Львівської області, які є типовими з цього погляду для багатьох південно-західних говорів.

Насамперед треба звернути увагу на ступінь м'якшення приголосних.

У говірках Брюховицького району окремі групи приголосних виявляють різний ступінь м'якості. Щодо цього, за ступенем наближення язика до піднебіння, приголосні можна поділити на м'які, пом'якшені і напівпом'якшені.

1. М'якими бувають приголосні **д'**, **т'**, **л'**, **н'**, що мають дорсальну артикуляцію.

До м'яких належать ще приголосні **дз''**, **ц''**, **з''**, **с''**¹, які теж мають дорсальну артикуляцію, тобто більший ступінь м'якості, ніж у літературній мові.

2. Пом'якшеними виступає тут тільки звук **р'**, який має коронально-дорсальну артикуляцію.

3. Напівпом'якшеними бувають приголосні **б'**, **п'**, **в'**, **ф'**, **м'**; **ж'**, **ш'**, **дж'**, **ч'**; **г'**, **к'**, **х'**, **ґ'**, які мають незначний ступінь пом'якшення, тобто тільки уподібнення (присосування) до вимови наступного **і**.

4. Окремо вирізняється своїм характером фонема **й**.

І. Перед фонемою **і**, що розвинулась з колишнього голосного звука **ѣ**, пом'якшуються всі попередні приголосні, як і в літера-

¹ З акустичного боку при артикуляції **з''**, **с''** виступає не свист, як у загальнонародній мові, де є коронально-дорсальна артикуляція, а шум, наближений до шуму при вимові **ж**, **ш**.

турній мові, наприклад: *б'іда*, на *з'ор'бі*; *в'ірна*, *гулув'і* (голові); *д'іді*, *буруд'і* (бороді); *з'івати*, *куз'і* (козі), *нуз'і* (нозі); *л'ініва*, на *стул'і* (на столі); *зам'іна*, *зим'і*; *н'імій*, *мин'і* (мені); *п'іс'ок*, на *куп'і*; *р'іка*, *кур'і* (корі); *сус'іди*, *рус'і* (росі), *м'ус'і*; *т'іста*, в *кут'і*; *ц'ілий*, *руц'і*, в *р'оц'і*.

У закінченнях приголосний *ф* пом'якшується перед аналогічним звуком *і*, наприклад: *жир'аф'і*, *ш'аф'і*.

У корневих складах після приголосних *ж*, *ф*, *ч*, *ш* давнє *ѣ* не виступало.

Приголосні *г*, *к*, *х* перед колишнім *ѣ* змінилися на м'які приголосні *з'*, *ц'*, *с'*. Відповідні приклади подані вище.

II. Перед фонемою *і*, що розвинулася з колишнього голосного звука *е* в нових закритих складах, також пом'якшуються всі попередні приголосні, як і в літературній мові, наприклад: *л'єб'іт'* (лебідь); *в'іс* (віз), *в'єзла* (везла); *др'іж'дж'іу*; *куж'іл'*; *з'іл'і* (зілля); *л'іт*, *л'єду* (лід, льоду); *зам'іу*, *заміла* (замів, замела); *н'іс*, *н'єсла* (ніс, несла); *п'оп'іл*; *р'іч*, *к'ор'ін'*; приголосний *р* пом'якшується також перед таким *і*, що походить з повноголосних форм з висхідним наголосом: *бир'іс* (беріз); *бир'іска* (берізка)¹; *в'ос'ін'* (осінь), *с'ім*; *т'ік*, *тик'ла* (тік, текла); *зайац'іу*; *жин'ц'іу* (женців); *в'єч'ір*; *рубач'іу*, *рубач'єва*; *ш'ч'ітка*, *ш'ч'іт'іна* (щетина); *р'іш'іт* (решіт), *ш'іс'т'*.

Приголосні *г*, *к*, *х* перед давнім *е* змінювалися на *ж*, *ч*, *ш*.

Прикладів на давнє *е* після приголосного *ф* немає.

III. Перед фонемою *і*, що розвинулася з давнього *о* в нових закритих складах, пом'якшуються тільки деякі попередні приголосні.

1. Перед фонемою *і*, що розвинулася з давнього *о*, а також з секундарного *о* (< *е*) після *ж*, *ш*, пом'якшуються такі попередні приголосні: *б*, *в*, *г*, *ж*, *к*, *м*, *п*, *р*, *ф*, *х*, *ш*; наприклад: *б'іу*, *б'ік*; *в'іл*, *в'іск*; *г'ірка*, *руз'ін* (розгін); *ж'інка*; *к'іл*; *к'ін'*; *м'іст*, *м'іх*, *мугла* (міг, могла); *нап'іу*; *гр'ін* (гроб), *р'іу*, *р'ова*; приголосний *р* пом'якшується також перед *і*, що походить з повноголосних форм з висхідним наголосом: *бур'іт* (борід), *вур'іт* (воріт), *нур'іх* (поріг)²; *ф'іл'уз'оф'іу* (філософів), *ф'от'ограф'іу* (фотографів); *вур'іх'іу* (горіхів), *дах'іу*; *ш'інка*, *ш'іпа*, *пал'аш'іу*.

Перед таким наголошеним і ненаголошеним і з давнього *о* пом'якшуються ті ж самі приголосні в морфологічних закінченнях давальн.-місцев. відм. однини жіночого роду прикметників, порядкових числівників і займенників. Наприклад: *слаб'і*³ // -*б'іу*⁴, *гр'іб'і*⁵ // -*б'іу*; *нув'і* // -*в'іу* (новій), *сурукув'і* // -*в'іу* (сороковій), *ду-*

¹ Голосний *е* в повноголосних формах із спадним (низхідним) наголосом не реалізується як *і*: *вериск* (вереск).

² Голосний *о* в повноголосних формах із спадним (низхідним) наголосом не реалізується як *і*: *ст'оруш*, *ст'оружа* (сторожа).

³ Ці форми збігаються теж з називн.-знахідн. відм. множини цих слів.

⁴ У виразній і чіткій мові навіть найстаршого покоління виступає часто нормальне закінчення -*ій*. У мові молоді — це досить поширене явище.

⁵ Форми ці збігаються з називн.-знахідн. відм. однини чоловічого роду у старшого покоління і з називн.-знахідн. відм. множини цих слів.

бóв'і // -в'ій, м'і́л'ійунов'і // -в'ій (мільйонній); дуруг'і // -г'ій (дорогий), доуг'і // -г'ій, дру́г'і // -г'ій; чуж'і // -ж'ій, с'в'і́ж'і // -ж'ій; ву́ск'і // -к'ій (вузькій), йак'і // -к'ій, с'ак'і—так'і // с'ак'ій—так'ій, б'і́л'єн'к'і // -к'ій; н'і́м'і // -м'ій, знайо́м'і // -м'ій, с'є́м'і // -м'ій (сьомій), сам'і // -м'ій; с'л'і́п'і // -п'ій; стар'і // -р'ій, во́стр'і // -р'ій (гострій), ку́тр'і // -р'ій, де́ку́тр'і // -р'ій; глу́х'і // -х'ій, клапу́в'у́х'і // -х'ій (клаповухій); б'і́лулиц'і // -ц'ій (білолицій)¹; вибо́рч'і // -ч'ій¹ н'і́ш'і // -ш'ій¹, добу́ш'і // -ш'ій, пе́рш'і // -ш'ій, ва́ш'і // -ш'ій.

2. Перед фонемою і, що розвинулася з давнього о, не пом'якшуються попередні приголосні д, дз, з, л, н, с, т, ц: ді́м (до́му), сходи́у; гудзі́у, рідзі́у (рижків, рижиків)²; взі́р (взо́ру), зі́рка; лі́й (ло́йу), слі́у (сло́ва); ні́с (но́са)³, ні́ч (но́чи); псі́у, басі́у, сі́к (со́ку), сі́л' (со́ли); ті́к (то́ку), сті́у, стула́ (сто́ла).

Таке і (з давнього о) виступає в наголошених і ненаголошених закінченнях давальн.-місцев. відм. однини жіночого роду прикметників, порядкових числівників і займенників з твердим останнім приголосним основи: му́луді⁴ // -ді́й (молодій), го́рді⁵ // -ді́й; ка́жді // -ді́й; твире́зі // -зі́й (тверезій); ма́лі // -лі́й, б'і́лі // -лі́й; ду́рні // -ні́й, бисп'є́чні // -ні́й (безпечній), жа́дні // -ні́й (жодній); тверде н виступає також у прикметниках колишньої м'якої групи, які тут стверділи, збігаючись таким чином з прикметниками твердої групи: сині́ // -ні́й, ву́ста́тні // -ні́й (останній, остаточний); лі́сі // -сі́й; пу́сті // пу́стій, ті́ // -ті́й (цій), та́мті́ // та́мтій (тій), бу́гаті́ // -ті́й (багатій), чи́тве́рті́ // -ті́й (четвертій), тр'є́ті́ // ті́й; ку́ці́ // -ці́й, але б'і́лулиц'і́ // -ц'і́й, — див. вище.

Тверді приголосні перед і, яке розвинулося з о, відмічено не тільки у південно-західних⁶, але й у південно-східних говорах, які, однак, мають більшу схильність до пом'якшування приголосних перед таким і в нових закритих складах. Серед південно-західних говорів пом'якшують приголосні перед таким і бойківські говори⁷.

Голосна фонема и реалізується як і в ненаголошеному закінченні називн.-знахідн. відм. однини чоловічого роду прикметників, порядкових числівників і займенників⁸.

У чіткій вимові і в вимові молодшого покоління зберігається тут закінчення -ий (після к, х — '-ій).

Тут, очевидно, відбувся такий фонетичний процес: голосний и

¹ Після м'яких (колишніх) ц, ч, ш спершу було е, яке пізніше почало реалізуватись як о.

² Пор. польське *rydz*.

³ Але *ніс, несла*.

⁴ Ці форми збігаються з називн.-знахідн. відм. множини цих слів.

⁵ Ці форми збігаються з називн.-знахідн. відм. однини чоловічого роду у старшого покоління і з називн.-знахідн. відм. множини цих слів.

⁶ Іван Верхратський, Говір батьків, Збірник філологічної секції Наукового товариства імені Шевченка, т. XV, Львів, 1912, стор. 9.

⁷ Іван Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, з додатком 5 діалектологічних карт, Частина I, Фонетика і морфологія, Прага, 1938, стор. 366, 368 і 384.

⁸ У наголошеному закінченні и зберігається, але після к, х реалізується як е. Приклади подаються тут же, паралельно з ненаголошеними закінченнями.

під впливом наступного приголосного й вимовлявся як і, причому кінцевий звук й зникав: *грубий* — *груб'ій* — *груб'і*, *гордий* — *горд'ій* — *горд'і*.

Приклади показують, що одні приголосні в кінці основи пом'якшуються перед таким І (Група А), а інші — не пом'якшуються (Група Б).

Група А. До цієї групи належать слова, основа яких закінчується приголосними б, в, г, ж, к, м, н, р, ф (немає відповідних прикладів), х, ц, ч, ш: *груб'і*¹ // *грубий*, але *слабий*; *дубов'і* // *дубовий*, але *новий* (новий); *сурукон'і* // *суруконвий* (сороковий), але *суруконий*; *дбуг'і* // *дбугий*; *дріг'і* // *дрігий*, але *дирігий* (дорогий); *с'в'іж'і* // *с'в'іжий*, але *чужий*; *білен'к'і* // *білен'к'ій*, але *гірк'ей* (гіркий); *знайом'і* // *знайомий*; *сєм'і* // *сємий* (сьомий); *той сам'і* // *той самий*, але *н'імий*, *той самий*; *глуп'і* // *глупий*², але *с'л'іний*; *кар'і* // *карий*, але *старий*, *кутрий* (котрий); *клапувух'і* // *клапувух'ій* (клаповухий), але *глух'ей* (глухий); *білулиц'і* // *білулиций* (білолиций)³; *виборч'і* // *виборчий* (вйборчий), *труд'ашч'і* // *труд'ашчий*, але *чий*, *н'ічий*; *хурош'і* // *хуроший* (хороший), *дбуш'і* // *дбуший*; *перш'і* // *перший*; *інакш'і* // *інакший*.

Група Б. Ця група об'єднує слова, основа яких кінчається приголосними д, з, л, н, с, т: *горд'і*⁴ // *гордий*, але *мулудий*; *кажді* // *каждий* (кожний), *твирезі* // *твирезий* (тверезий); *білі* // *білий*, але *малий*; *биспечні* // *биспечний* (безпечний), але *сил'ний*; *жодні* // *жодний* (жодний, жоден), *тіс'ічні* // *тіс'ачний*; твердий приголосний *н* виступає у нечисленних прикметниках, які у літературній мові належать до м'якої групи, а тут стверділі, збігаючись таким чином з прикметниками твердої групи: *сині* // *сінний* (синій), *вустатні* // *вустатний* (останній, остаточний); *лісі* // *лісий*; *бугаті* // *бугатий* (багатий), але *пустий*; *чигверті* // *чигвертий* (четвертий); твердий звук *т* вимовляється у порядковім числівнику 3-й (третій), який у літературній мові належить до м'якої групи, а тут ствердів, збігаючись тим самим з порядковими числівниками твердої групи: *треті* // *третий*; *куці* // *куций*⁵.

Треба відмітити, що, наприклад, в говірках Полтавщини засвідчено також аналогічні форми називи. відм. однини чоловічого роду прикметників: *чисті* або *чистій*⁶.

Таким чином, певні приголосні можуть бути твердими у точно визначених випадках і категоріях, а саме: перед і з о в нових за-

¹ Ці форми збігаються у старшого покоління з формами давальн.-місцев. відм. однини жіночого роду і з називн.-знахідн. відм. множини цих же слів у всього населення.

² Пор. *глупота*, рос. *глупый*.

³ Але *куці* // *куций*. Пор. загальнонародні форми *дволикый*, *дволицый*, *-ця*, *-це*.

⁴ Ці форми збігаються також з формами: а) давальн.-місцев. відм. однини жіночого роду у старшого покоління і б) називн.-знахідн. відм. множини цих же слів у всього населення говірок.

⁵ Але *білулиц'і* // *-ций* (білолиций). Інші форми: *білулиц'а* (жіночого роду), *білулиця* (середнього роду).

⁶ П. Бузук, Діалектологічний нарис Полтавщини, Український діалектологічний збірник, кн. II, К., 1929, стор. 177.

критих складах та з давнього -иї в називн.-знахідн. відм. множини прикметників, дієприкметників, порядкових числівників і займенників.

Ця особливість властива українській літературній мові і багатом південноукраїнським говорам, в яких приголосні д, дз, т, ц, з, с, л, н перед і з о та иї бувають м'які, напівпом'якшені чи й тверді (непом'якшені).

З огляду на поширеність цієї особливості в усіх трьох варіантах, усі вони вважаються рівнорядними в нормативній літературній вимові.

Форми типу *діл, тік...* з твердими д, т... розвинулись з «дифтонгічних» форм *д̄уол, т̄уок...*, а ці з *д̄бл, т̄бк...* після зникнення ь у найдавніших формах *долъ, токъ*, де приголосні д, т... були, очевидно, завжди тверді, як тверді вони в цих випадках в російській мові. Згодом артикуляція «дифтонга» пересунулась із заднього в передній ряд, внаслідок чого відбулося його звуження: *дубл* — *дуил* — *дуил*, з дальшим спрощенням у монофтонг *дул* і «делабілізацією» — *діл*. У цей спосіб виробилась історично звичка, невідома давній мові, вимовляти тверді приголосні перед і¹.

Крім того, тверді д, т... утворились ще, як ми вже зазначали, в наз.-зн. відм. множ. прикметників, дієприкметників, числівників і займенників перед і, яке розвинулось з давнішого закінчення -иї після асиміляції і стягнення його в і.

Така твердість приголосних перед і не збереглась в українській літературній мові і в основній масі говірок у звукосполученнях *бі, пі, мі, ві... гі, кі, хі...* тому, що у звуковій системі не було самостійних фонем б, п, м, в... г, к, х..., чітко відокремлюваних від фонем б', п', м', в'... г', к', х'... Різниця у їх вимові, як семантично незначущі, нівелювались і зникали.

Цілком інакше сприймалися тверді звукосполучення *ді, ті, дзі, ці, зі, сі, лі, ні*, в яких і розвинулось з о і з иї. З огляду на те, що у звуковій системі були тверді д, т, дз, ц, з, с, л, н і окремі від них і чітко їм протиставлені фонemi д', т', дз', ц', з', с', л', н', ці різниці утвердилися в українській вимові і, як правило, зберігаються і тепер на широкій мовній діалектній території, а через те і в літературній вимові.

До закріплення цих історично нових звукосполучень з твердими д, т... перед і з о та -иї спричинився, очевидно, і семантичний фактор. Відмінно від паралельних звукосполучень *бі — б'і, пі — п'і... гі — г'і...* звукосполучення *ті — т'і, ді — д'і...* диференціюють (розрізняють) значення слів. Пор.: *діл* (долу) — *д'іл* (*діла*), *тік* (току) — *т'ік*, *тиклá* (текла)... *дій*, *дійти* (~ те) — *д'ій* — *д'ійти* (~ те), *були п'існі* — *були п'іс'ні*, *вуліу* (волів) — *вул'іу* (волів), *за хулудіу* (за холодів) — *захулуд'іу* (захолодів), *путік* (потік) —

¹ У своїх поясненнях та ілюстраціях тут і далі використовуємо відповідний матеріал з «Курсу сучасної української літературної мови», т. I, стор. 181—184.

пуг'ік (потік) і інші слова — пароніми, в яких фонемі д — д', т — т'... мають розрізнявальне семантичне значення.

Процес пристосування твердих приголосних до і виявляє особливу стійкість у тих випадках, де тверді приголосні д, т + і чергуються з твердими приголосними д, т... перед о, и: *стіл* — *стула* (стола), *раді* — *радіх*, *кбітиу* — *кбіти*.

На великій території говірок, передусім степового Півдня (до-рев. «Новоросії») й почасті Сходу («Слобожанщини»), до певної міри і в літературній вимові, приголосні д, т... перед і з о та иї зуніфікувались і збіглись вже з м'якими д', т', які пом'якшились перед і з ʒ, е, так що там *д'іл* (долу), *т'ік* (току), *н'іс* (носа)... звучить так само, як *д'іл* (діла), *т'ік* (текти), *н'іс* (несті). З огляду на значну поширеність цієї зуніфікованої тепер вимови нормативна граMATика української мови розглядає її «як паралельний, цілком рівнорядний варіант літературної вимови в межах норми»¹.

До значного поширення зуніфікованої м'якої вимови т', д'... перед і не тільки з ʒ, е, але й з о, -иї, передусім на згаданих вище просторах, спричинились, як вказують дослідники², два фактори: по-перше, міждіалектне змішування на цій території і, по-друге, довго триваюче вже поширення т. зв. «ікання» (*дім*, *в'іл*, *к'ін'*...) на територію з іншою вимовою давнього о (*дум*, *вул*, *кун'*... або

дуом, *вуол*, *куон'*). При відсутності у представників уо- і у- вимови навиків вимовляти твердо т, д перед і взагалі, могла «неточно» сприйматись і закріплюватись тверда вимова т, д перед і з о, -иї, а саме так, як перед і з ʒ, е, тобто м'яко. Такий самий процес спостерігається і тепер при засвоюванні літературної вимови, наприклад, представниками уо- і у- вимови².

У представлених вище фонетичних закономірностях розвитку мови виявляється суспільна природа мови. Звуки мови, тобто фонемі, — це не тільки фізичні чи фізіологічні, але й найменші смислорозрізнявальні елементи мови, як засобу спілкування між людьми, в якому виявляється дійсна свідомість.

Виникнення і реалізація представленої вище особливості вимови, поширеної на великій території українських діалектів і в літературній мові, стають зрозумілі у світлі положень марксистсько-ленінського мовознавства про велике значення в мовній системі семантичного начала в розвитку не тільки лексичних, деяких синтаксичних і морфологічних, але й поодиноких фонетичних особливостей.

¹ Курс сучасної української літературної мови, т. I, К., 1951, стор. 184.

² Там же.

В. С. ВАШЕНКО

ДІЕСЛІВНІ ФОРМИ В СУЧАСНИХ ПОЛТАВСЬКИХ ГОВОРАХ

Вивчення полтавських говорів — одне з важливих завдань української діалектології. Становлячи складову частину полтавсько-київського діалекту, ці говори привертають увагу своєю роллю у формуванні української національної мови. Зрозуміло, що вивчення сучасної літературної мови, з'ясування основних спрямувань і закономірностей у її розвитку не може бути успішним без урахування тієї основи, на якій вона сформувалась, яка її живить, зміцнює й збагачує. Саме таку живу основу української національної мови і становлять полтавські говори.

На жаль, ми ще досі не маємо не лише докладної характеристики та аналізу історичного розвитку, а навіть достатнього опису сучасних полтавських говорів, їх фонетичних особливостей, граматичної будови, лексичного складу та ін. Тимчасом опис полтавських говорів хоч би в сучасному їх стані міг би виявити багато інтересних і важливих фактів, які мають серйозне значення для розв'язання актуальних питань українського мовознавства.

Завданням цієї статті є опис дієслівних форм у сучасних полтавських говорах, побудований на матеріалах діалектологічного обстеження цих говорів за програмою Інституту мовознавства АН УРСР¹, що проводилось експедиційним методом протягом 1949—1952 рр. Для опису використано записи з 195 населених пунктів (близько 600 записів), причому основна увага зосереджується на пунктах, розташованих навколо міста Полтави в радіусі 100—150 км.

У кожному населеному пункті записи проводились від трьох осіб різного віку, корінних жителів обстежуваної місцевості.

В описі виділяються основні простежені явища, але значна увага приділяється також численним і різноманітним варіантним формам, наявним тут у живому мовленні. Варіантні та паралельні форми, яких при обстеженні відзначено багато, є важливим явищем, на яке треба зважати при аналізі живої мови та при відповідних узагальненнях і висновках.

¹ Академія наук УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Програма для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови, К., 1949 р.

Серед основних дієслівних форм, записаних у полтавських говорах, є такі, що цілком збігаються з літературно-нормативними, і такі, що докорінно відрізняються від перших, отже форми місцеві, діалектні. Тут же, хоч і рідко, трапляються форми, які диференціюються у межах полтавських говорів і дають підставу для виділення певних вужчих локальних одиниць у цьому досить великому цілому. Численні паралельні форми виявляються виразно й часто.

* *
*

Різновиди форми інфінітива простежено на прикладі двох дієслів: *сидіти* і *ходити*. Як показують матеріали записів, ця форма у полтавських говорах виступає в трьох видозмінах: *сид'іти*, *сид'іт'*, *сид'іт*; *ходити*, *ходить'*, *ходить*. У поширенні та активності цих видозмін, а також у функціональних взаєминах їх наявне досить складне сплетіння. У багатьох мовців наявне співжиття паралельних форм без помітної переваги якоїсь одної з них.

Аналіз даних записаного матеріалу та узагальнення їх дає підставу вважати, що на всій обстеженій території найчастіше вживаються паралельно як *сид'іти*, *ходити*, так і *сид'іт'*, *ходить'*.

У багатьох пунктах відома лише одна з цих видозмін, але в окремих територіальних масив ці пункти не виділяються.

Форма *сид'іт*, *ходить* зафіксована значно рідше, іноді як паралельна до інших видозмін, але в багатьох населених пунктах як єдина, не ускладнена паралелями. Цю форму відмічено в місцях, менш віддалених від Полтави, особливо на схід та на захід від міста, зокрема, у таких населених пунктах Полтавської області, як Дмитрівка, Коблячок (Кременчуцького району), Майбородівка (Глобинського району), Чорбівка, Сухинівка (Кобеляцького району), Білухівка, Карлівка, Климівка (Карлівського району), Вербки (Семенівського району), Піщане, Чернецьина (Решетилівського району), Лелюхівка (Повосайджарського району), Базилівщина (Машівського району), Куликове (Полтавського району), Нова Кочубейівка, Сторожове (Чутівського району) та інших. Отже, ця форма виявляється у середній частині обстеженої території, тоді як у північній її частині (Сумська область) та в південній (правобережні райони Дніпропетровської області) вона зовсім не виявлена.

Форма 1-ї особи єднини теперішнього часу із зміною кореневого д простежена на трьох дієсловах: *ходити*, *будити*, *сидіти*.

Як показують записи, у полтавських говорах ця форма функціонує в трьох видозмінах: *ход'у* — *хожу* — *ходжу*, *буд'у* — *бужу* — *буджу*, *сид'у* — *сизу* — *сиджу*. Перша видозміна виступає у полтавських говорах як основна, дві інші — як варіантні.

Форма *ход'у*, *буд'у*, *сид'у*, як основна, найбільш поширена, нерідко вживається з супутними варіантними формами, але частіше — без ускладнення паралелями; так, у 118 населених пунктах (із 195 обстежених) зафіксована лише ця форма; наприклад, у та-

ких населених пунктах: Піщане, Шкурупії, Чернєщина (Решетилівського району), Великий Тростянець, Жуликове (Полтавського району), Драбинівка, Писарівка (Новосанджарського району), Сагайдак (Гоголівського району), Іскрівка, Кочубєівка (Чутівського району), Балясне, Михайлівка (Диканського району), Зубівка (Миргородського району) та інших.

Значно поступається своєю поширеністю форма *хожу*, яку через те треба вважати варіантною.

Ще рідше виявляється форма *ходжу*, *буджу*, *сиджу*, яка єдиною, без інших паралельних форм, в жодному населеному пункті не виступає. Вона записана лише у 38 населених пунктах як паралельна.

Форма 1-ї особи однини із зміною *с* на *ш* простежена на трьох дієсловах: **носити**, **косити**, **просити**. Записи цієї форми показують, що у полтавських говорах вона функціонує в двох видозмінах: *нос'у*, *кос'у*, *прос'у* і *ношу*, *кошу*, *прошу*. Перша видозміна виявляється тут основною і зустрічається майже в усіх населених пунктах; друга — виступає рідше, як варіантна форма. У 122 населених пунктах (із 195 обстежених) вживається лише перша, основна, форма, зокрема у таких населених пунктах Полтавської області: Сухинівка, Чорбінка (Кобеляцького району), Драбинівка, Лелюхівка (Новосанджарського району), Великий Тростянець (Полтавського району), Вишняки (Хорольського району), Келеберда, Дмитрівка (Кременчуцького району), Говтва (Козельщинського району), Дашківка (Кишеньківського району) та інших. До речі, помічено, що активізування форми *ношу*, *кошу*, *прошу* припадає здебільшого на північну частину Полтавської області та на Сумську область.

Форма 1-ї особи однини із зміною *т* на *ч* простежена на двох дієсловах: **летити** і **тремтити**. Ця форма даних дієслів поширена у полтавських говорах, аналогічно до розглянутих вище дієслів, у двох видозмінах: *лет'у* — *лечу*, *тремт'у* — *тремчу*.

Форма *лет'у*, *тремт'у* виступає основною, а *лечу*, *тремчу* — варіантною, причому перша з них значно переважає; у 133 населених пунктах, розкиданих по всій обстеженій території, зафіксовано лише першу форму.

Форма 1-ї особи однини теперішнього часу від дієслова **лити** викликає особливий інтерес своєю стійкістю: майже в усіх обстежених населених пунктах вона послідовно і закономірно виступає в вигляді *л'л'у* (*л'йу*); наявність варіанта *лийу*, що зафіксований лише в 4 населених пунктах, не порушує загальної закономірності.

Аналогічно до попереднього виявляється в полтавських говорах також форма 2-ї особи однини теперішнього часу від дієслова **лити**, яка теж майже в усіх обстежених населених пунктах послідовно й закономірно виступає в вигляді *л'л'еш* (*л'йеш*). Окремі відхилення зовсім нечисленні й по суті випадкові; так, варіант *лийеш* зафіксовано лише у 3 населених пунктах.

Форма 1-ї особи однини теперішнього часу від дієслова **дути** представлена у сучасних полтавських говорах двома видозмінами:

дму і *дуйу*. *Дму* виступає основною формою, яка в багатьох пунктах поширена як єдина. Але дуже часто також обидві форми, — основна і варіантна *дуйу*, — відмічені як паралельні в одному й тому ж населеному пункті та навіть у мові однієї й тієї ж особи.

Аналогічно до попередньої виявляється і форма 2-ї особи однини теперішнього часу від дієслова *дуги*: *дмеш* і *дуйеш* (*дуйиш*). Основною формою виступає при цьому *дмеш*, а варіантною — *дуйеш* (*дуйиш*).

Хоч основна форма значно ширше вживана проти варіантної, проте обидві вони дуже часто співіснують паралельно в одному населеному пункті і в мові однієї й тієї ж особи.

Форма 3-ї особи однини теперішнього часу записана від дієслів 1-ї дієвідміни **знати, думати, слухати** на всій території полтавських говорів у двох видозмінах: *знайє* і *зна*, *думає* і *дума*, *слухайє* і *слуха*, причому поширеність відзначених обох варіантів майже однакова і паралельне їх вживання так урівноважено, як ні в яких інших явищах словозміни, відомих з обстеження полтавських говорів. Тут навіть важко визначити основну форму та її варіант, бо обидві видозміни майже рівноправні.

Паралельне вживання обох цих видозмін, майже завжди навіть однією й тією ж особою, відзначено, зокрема, в таких населених пунктах Полтавської області: Запсілля (Кременчуцького району), Козельщина, Говтва (Козельщипського району), Сухинівка, Чорбівка (Кобеляцького району), Великий Тростянець, Петрівка, Куликівка (Полтавського району), Опішнина (Опішнинського району), Балясне, Михайлівка (Диканського району), Зубівка (Миргородського району).

Форма 3-ї особи однини від дієслів **нести, мести, шити** записана в усіх населених пунктах обстеженої території в такому вигляді: *несе*, *мете*, *шиє*, тобто форма ця відзначається особливою стійкістю та одноманітністю щодо її вживання.

Форма 3-ї особи однини від дієслів II дієвідміни простежена в дієсловах: **ходити, носити, просити, возити, бачити**. Ця форма викликає особливий інтерес своєю диференційованістю: вона дуже розгалужена та ускладнена паралелями. Всі наявні тут розгалуження цієї форми переплітаються між собою й вільно заступають одне одного навіть у однієї й тієї ж особи. Паралелізм цих форм ускладнюється також фонетичними видозмінами: *ходе* (*ходэ*), *ходить'* (*ходэт'*), *ходить* (*ходэт*); *носе* (*носэ*), *носить'* (*носэт'*), *носить* (*носэт*); *просе* (*просэ*), *просит'* (*просэт'*), *просит* (*просэт*); *возе* (*возэ*), *возит'* (*возэт'*), *возит* (*возэт*); *баче* (*бачэ*), *бачит'* (*бачэт'*), *бачит* (*бачэт*).

Правда, треба відзначити, що все-таки, якщо говорити про перевагу якогось варіанта, то вона залишається на боці видозміни *ходе*, *носе*, *просе*, *возе*, *баче*, — саме ця видозміна часто вживається багатьма особами без супутних паралельних варіантів. Відзначено її перевагу, зокрема, в таких пунктах Полтавської області: Кишеньки, Григоро-Бригадірівка, Дашківка (Кишеньківського району), Климівка (Карлівського району), Сторожове (Чутівського

району), Сагайдак (Гоголівського району), Дейкалівка (Зінківського району), Харківці (Гадяцького району).

Видозміна *ходить (ходѣт), носить (носѣт), просит (просѣт), возит (возѣт), бачит (бачѣт)* обмежена територіально: вона записана в середній частині обстеженої території у Полтавській області, зокрема у таких населених пунктах: Келеберда, Дмитрівка (Кременчуцького району), Сухинівка, Чорбівка (Кобеляцького району), Піщане, Шкурупії (Решетилівського району), Лелюхівка, Писарівка (Новосанджарського району), Великий Тростянець, Куликове, Петрівка (Полтавського району), Білухівка (Карлівського району), Опішня (Опішнянського району), Іскрівка, Чутівка (Чутівського району) і деяких інших.

Форма 3-ї особи множини теперішнього часу простежена на дієсловах *ходити, носити, давати, стерегти, пекти* у двох фонетичних варіантах: *ход'ат' і ход'ат, нос'ат' і нос'ат, дайут' і дайут, стережут' і стережут, печут' і печут*, — з перевагою першого варіанта. Але таке співвідношення спостерігається не на всій обстеженій території. Другий варіант явно виділяється територіально: він поширений в середній частині цієї території, зокрема навколо самої Полтави, як паралель до першого варіанта і часто як єдина форма. Територіальне поширення цього фонетичного варіанта збігається з поширенням підзначеної вище форми з твердим закінченням 3-ї особи однини.

Форма 1-ї особи множини теперішнього часу простежена на дієсловах *робити, нести, ходити*. У полтавських говорах вона функціонує у двох видозмінах: *робимо і робим, несемо і несем, ходимо і ходим*. На всій обстеженій території обидві форми співіснують як рівноправні, вільно заступаючи одна одну.

Форма 1-ї особи однини майбутнього часу записана від дієслів *брати, бити, косити*. Вона виявляється на всій обстеженій території в двох видозмінах: *братиму і буду брати (брат', брат), битиму і буду бити (бит', бит), коситиму і буду косити (косит', косит)*. Обидві видозміни виступають як паралельні і вільно заступають одна одну навіть у мові однієї й тієї ж особи.

* * *

Розгляд дієслівних форм в полтавських говорах дає можливість зробити деякі загальні висновки.

У межах полтавських говорів виділяється в окремий територіальний масив лише центральна частина, що розташована навколо Полтави. Але й це виділення виявляється за ознаками, тісно пов'язаними з фонетичними особливостями цих говорів, за наявними тут твердими закінченнями в інфінітиві, у 3-й особі однини та в 3-й особі множини (*сид'іт, ход'іт; носит, возит; ход'ат, нос'ат, дай'ут*).

У полтавських говорах дієслівні форми в основному збігаються з сучасною літературною нормою. Проте є тут і такі форми,

які різко відрізняються від нормативних (*сид'у, ход'у, нос'у, прос'у, лет'у; знайиш, думайиш; зна, слуха; ходе, возе*).

У цих говорах досить поширені паралельні форми, які здебільшого територіально не виділяються, а часто виявляються у мові одного населеного пункту та навіть однієї й тієї ж особи і легко заступають одна одну.

ЗВУКИ И — І В ЗАХІДНИХ ГОВІРКАХ ПОЛТАВЩИНИ

Говірки сучасних Лубенського, Лазірівського, Гребінківського, Оржицького, Покровсько-Багачанського і південно-східної частини Пирятинського районів, Полтавської області, за сукупністю своїх рис належать до полтавсько-київського діалекту. Фонетична система говірок цієї території, що в минулому майже повністю входила до складу Лубенщини (то як полку, то як повіту, то як округу), має певні відмінності від загальнонародної мови, зокрема щодо наслідків зміни давніх **ы**, **и** або поних **и**, **і**. Ці відмінності спостерігаються в різних морфологічно-фонетичних позиціях як у словах, успадкованих від східнослов'янської мовної спільності, так і в словах, запозичених із інших мов.

І. У коренях (здебільшого) успадкованих слів у досліджуваних говірках виступає переважно звук **и** (незалежно від походження): *писат'*, *вймн'а* (*вйм'я*), *побит'*, *пйишиий*, *хйжа*, *гриб*, *скйбка*, *горйшче*, *пухйр*⁽¹⁾, *мйло*, *мйлий*, *мйрний*, *пйво*, *нитка*, *дйкий*, *тйхий*, *сйто*, *возит'*, *лист*, *чйстий*, *шит'*, *жйвий*, *шчипат'* і т. п. Однак нерідко, як відхилення від загального правила, трапляється звук **і** не лише відповідно давньому **и**, а й відповідно давньому **ы**: *в'ймн'а* (*в'йм'я*), *п'йс'мо*, *к'іс'іл'*, *д'ірка*, *з'іма*, *з'імн'ій* (*-н'ий*), *з'імніц'а* («яблуко, що досягає зимою»), *ч'і*, *ч'ійа*, *об'іда* та ін.

Звуження **и** до **і** в різних словах і в різних говірках відбувається не з однаковою послідовністю. Наприклад, систематично **и** заступається звуком **і** в словах: *з'імн'ій*, *з'імніц'а*, *д'ірка* *об'іда*, *об'іжат'*. Звук **і** нефонетичного походження в іменнику *д'ірка* (пор. ст.-рус. *дира*, *дыря*) усталився в лубенських говірках за аналогією до близьких звучанням слів: *гірка*, *зірка*, *мірка*, *нірка*, *сірка*, — де звук **і** — органічний (із давніх **о**, **ѡ**). На артикуляцію голосного могло вплинути попереднє зубне **д**, оскільки в лубенських говірках помічається тенденція до звуження і підвищення голосного після зубних.

У деяких словах спостерігається паралелізм: *в'ймн'а* і *вймн'а* (Березоточа, Новаки, Ісківці, Прихидьки, Рудка, Тарасівка), *к'іс'іл'* і *кис'іл'* (Нижній Булатець, Новаки, Біївці, Ворошиловка, Ульяновка, Тарасівка), *з'іма*, *з'імою* і *зима*, *зимойу* (Червоні Пологі,

Березоточа, Хитці, Біївці, Прихідьки, Ворошиловка, Майорщина, Мар'янівка), *гор'ішче* і *горйише* (Крем'янка, Тарасівка). В окремих говірках у цих словах виступає тільки звук і: *в'імн'а* (*в'ім'йа*) (Оріхівка, Духова, Ульяновка), *к'іс'іл'* (Березоточа, Оріхівка, Прихідьки, Майорщина, Мар'янівка), *з'імā*, *з'імōйу* (Новаки, Ісківці, Яблунове, Духова, Рудка та ін.).

З фонетичними варіантами *пис'мō* і *п'іс'мō* здебільшого пов'язується відмінна семантика: *пис'мо* — «почерк, графічні знаки, уміння писати», *п'іс'мō* — «повідомлення на папері, лист».

Взагалі, як показує розгляд відповідних випадків, перехід давнього *и* в *і* зустрічається майже по всій Лубенщині.

Поряд із звуженням *и* до *і*, в лубенських говірках трапляється розширення *і* до *и* в успадкованих словах, які в літературній мові узвичаєні із звуком *і* (незалежно від його походження): *завир'ўа*, *мизїнець'*, *миркуват'*, а також *мирошник* і в похідних — *мизїнчик*, *п'ідмизїнний*, *Мирошничєнко*, *мирошникуват'*. Розширення звуку *і* відбувається, очевидно, під впливом попереднього губного приголосного при умові його диспалаталізації.

В основній масі успадкованих слів полтавські говори¹ аналогічно зберігають *и*: *гриби*, *скибка*, *колі*, *пишний*, *колийш'ій*, *побит'*⁽²⁾ (-*ти*) тощо (Великі Сорочишці, Піщане, Градизьке, Супрунівка та ін.)². Чернігівські говори¹ відповідно до цього виявляють вужчі варіанти *и*, близькі до *і* або тотожні *і*: *х'їжа*, *ск'їрда*, *ск'їбка* (Березова Рудка, Пирятинського району), *кал'і*, *с'їн'і*, *п'їшни* (Макишин, Тупичівського району), *грибї* (Нова Басань), *п'іс'мō* (Усівка, Пирятинського району, Хороше Озеро, Прохори, Комарівського району) і т. п.

У полтавських говорах рідше, ніж у лубенських говірках, зустрічається *і* в слові *в'імн'а*, причому переважно як паралель до збереження *и* (Градизьке, Григоро-Бригадирівка, Супрунівка) і частіше вживається з *і* слово *гор'ішче*. Фонетичними паралелями ускладнюються слова *з'імā*, *з'імōйу*, *к'іс'іл'*. У південночернігівських говорах, навпаки, часто зберігається *и*: (*в*)*їмн'а*, (*в*)*їм'йа*, *зимбїу*, *дїрка* тощо (Березова Рудка, Нова Басань, Лемеші, Кіпті та ін.).

2. Відмінності від загальнонародної мови простежуються також в іншомовних запозиченнях.

а) У частині запозичень виступає, як і в літературній мові, етимологічне *і*: *хв'їгура*, *парт'їя*, *арм'їя*, *публ'їка* тощо. Проте в деяких говірках зрідка буває *и*: *хвигура* (Нижній Булатець, Ворошиловка, Мар'янівка), *хвамїл'їя* (у більшості говірок, тимчасом як збереження *і* відзначено тільки в середньолубенських та паралельно в деяких східнолубенських говірках). Фонетичні паралелі

¹ Поняття «полтавські» стосується говорів центральної і східної Полтавщини.

² Тут і скрізь далі ілюстрації подаються за матеріалами, що є в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (рукописний фонд Діалектологічного атласа української мови).

³ Під чернігівськими говорами розуміються східнополіські, тобто вони охоплюють, наприклад, і говірки північної Пирятинщини.

л'ін'іа — лйн'іа здебільшого розрізняються семантично: л'ін'іа — «риса, вузька смуга», лйн'іа — «залізниця, залізничне полотно».

Відносно цієї групи запозичень полтавські говори не виявляють виразних відмінностей від лубенських говірок, проте, ймовірно, в них дещо послідовніше зберігається і. Південночернігівські говори, навпаки, в частині таких запозичень мають, як правило, звук и і лише подекуди спорадично трапляється і.

б) В іншій групі запозичень, які в літературній мові узвичаєні з и, лубенські говірки часто мають і: бригад'ір, ц'іл'індір, по[а]з'і-ц'іа, арихмет'іка, пласт'інка, д'інамо, д'іректор, інст'ітут, т'ігор, карас'ін, магаз'ін, прахт'іка тощо. Вживання і залежить тут від різних причин, головною з яких є, очевидно, звужуючий вплив зубних приголосних, поряд із асиміляцією голосних (пор.: поз'і-ц'іа, д'ісц'іпл'іна), точніше — вокальною гармонією, а також аналогія до відповідників російської мови.

Щодо цих запозичень лубенські говірки, очевидно, не мають значних відмінностей від полтавських і південночернігівських говорів. Поряд із збереженням і південночернігівські говори мають також и: бригад'іром, прогресійку (Ховми, Борзенського району),

бригадй[і]ром, озигзагом, практику, інститута (Рудківка, Бобриницького району), бр'іадо'іром (Нова Басань) тощо. Аналогічні факти є також у полтавських говорах: обмунд'ірован'а, бут'інках, бригадй[і]ром (Градизьке), Благодій'іука, Тимохв'ейеу, бригадй[і]ром (Григоро-Бригадирівка) та ін.

Отже, для лубенських говірок, як і для полтавських та південночернігівських говорів, виявляється спільною рисою збереження і після пом'якшених зубних у групі запозичень, які в літературній мові мають и і тверді зубні.

в) У третій групі запозичень звук і в лубенських говірках перейшов, як і в літературній мові, у и: Йегіпет, Башкір'іа, башкірчик, гйр'а, кисет, Китай, хімєра, Никихвѳр, Йерусалім, хвѳбрика, киргиз, Парйж і т. п. Як видно, перехід і в и відбувся в давно засвоєних словах і, притому, здебільшого в позиції після звуків г, к, х і сонорних р, л, н. Голосний и в таких запозиченнях характеризує також полтавські говори, тимчасом як у чернігівських говорах відповідно звучить і, и¹ і лише зрідка и.

г) Нарешті, в останній групі запозичень звук і, що зберігається літературною мовою, у говірках Лубенщини переходить в и¹: хвил'онка, койс'іа, академік, помидѳр, Двинѳ, Вісла, рив'із'іа, мил'іц'іа, мінѳта, пірамідѳн, ка[о]рпѳтал, пил'ул'а, грахѳвик, гумирѳбик, хоча п'інд'а, п'інд'ѳк («гордяк, хвастун») і лише з презирством — пйнд⁽¹⁾а². Перехід і в и тут здебільшого відбувся під впливом губних приголосних на наступний голосний і.

¹ Звичайно, до цієї групи примикають деякі слова із першої групи, однак там в основному зберігається і, тимчасом як в останній групі звук і буває спорадично.

² Окремо стоїть перехід і в и у власних назвах: Палистїна, Аргинтїна, Вашингтон та ін.

В останній групі зміна етимологічного і спостерігається і в полтавських говорах, а також, зрідка, в деяких чернігівських.

3. На ґрунті чергування голосних, що розвинулося в найдавнішу епоху мовного життя слов'ян, в українській літературній мові відбувається перехід *е* (випадного) в *и* у дієслівних формах тривалої дії: *беру—брати—вибирати, стелю—слати—вистилати* і т. п. Для лубенських говірок характерним, хоч і не абсолютним, є в таких випадках звук *і*: *ном'іра́т', н'ідн'іра́т', об'б'іра́т', зап'іра́т', заст'іла́т', соб'іра́т', уб'іра́ц'ц'а*, а також у формах *зач'ін'а́т', н'ідч'ін'а́т', уч'і-н'а́т'*, — де давнього чергування *е—и* не було. В першій групі дієслів (*ном'іра́т'* і т. д.) *и* переходить у *і* несистематично, тобто говіркам властиві фонетичні паралелі, а в другій (*зач'ін'а́т'* і т. д.) — перехід відбувається послідовно. Відновлення етимологічного *и* в першій групі пояснюється впливом літературної мови, а також діалектною рисою (наявність попереднього губного, що розширює і при диспалаталізації). Перехід *и* в *і* у другій групі залежить від шиплячого *ч*, який, до речі, в лубенських говірках звучить м'яко або напівм'яко (незалежно від позиції).

Більш послідовне збереження *и* властиве говіркам сіл Яблуневе, Прихідки, Тарасівка, Майорщина, Ульяновка, Крем'янка та ін. Звук *і* нефонетичного походження частіше зустрічається в говірках сіл Духова, Оріхівка, Березоточа, Червоні Пологи. В інших говірках поширений фонетичний паралелізм: *уб'іра́т' — убира́т'* і т. п., навіть у вимові однієї і тієї ж особи.

Зрідка за фонетичними паралелями закріплюється різне значення або фонетична диференціація служить для розрізнення омонімічних форм: *стира́т'* — «очищати від чого-небудь поверхню», «пошкоджувати, роз'ятрувати шкіру або рану», *ст'іра́т'* — «прати білизну»; *запирáт'* — «замикати замок, двері», *зап'іра́т'* — «вводити пляму без повного прання речі» (пор. рос. «застирывать»).

Перехід *и* в *і* у більшості дієслівних форм тривалої дії (крім позиції після *ч*) не є, звичайно, фонетичним. Проте не можна вважати причиною переходу відбиття польського впливу, як про це здогадується Л. А. Булаховський¹. Думається, що справжньою причиною переходу *и* в *і* є вплив за аналогією більш численної групи дієслів із повторно-многочисленним значенням, у яких *і* органічне, оскільки походить з *ѣ* (*вин'іка́т', вигр'іба́т', нар'іка́т', запл'іта́т', зам'іга́т', виг'іка́т'* і т. п.).

Дієслівні форми тривалої дії у полтавських говорах трохи послідовніше, ніж у лубенських говірках, зберігають *и*: *стира́ймо б'іл'л'о, збира́йут'*⁽¹⁾ (Піщане); *умира́йут'*⁽²⁾, *собира́йс'а* (Дмитрівка); *умира́йут'* (Градизьке, Великі Сорочинці, Григоро-Бригадирівка); *назбира́йте* (Великі Сорочинці, Супрунівка); *уч'ін'а́йи'ц'ц'а, збира́йут'* (Градизьке) тощо. Такий же, приблизно, стан виявляють південночернігівські говори, хоча в останніх також трапляється перехід *и* в *і*, однак значно рідше, ніж у говірках Лубенщини.

¹ Л. А. Булаховський, 3 історичних коментаріїв до української мови. «Наукові записки КДУ», т. V, в. 1, 1946, стор. 102.

4. Літературною нормою є нефонетичний перехід давнього *и* в *і* у частці *ні*, яка виступає також у прислівниках, сполучниках, займенниках тощо. Цю зміну безвиняково засвідчують і лубенські говірки: *н'іко́ли*, *н'іде́*, *н'і́йак*, *н'іза́шо*, *н'іна́шо*, *н'ічо́г'іс'ін'ко*; *н'іхто́*, *н'ішо́*; *н'ікуда́шн'ий* і т. п.

Піняких відмінностей від літературної мови і лубенських говірок не виявляють також полтавські говори. Південночернігівські гонори, навпаки, заховують органічне *и*: *ни́йаких* (Кіпті, Лемеші, Усіпка); *нико́ли* (Патюти); *ни́йак'іх* (Березова Рудка); *нишо́* (Усівка) та ін. Нерідко в чернігівських говорах замість *и* буває *е*, що виникло, ймовірно, за аналогією до *е* *ѣ*-ового походження (в ненаголошеній позиції): *не́йаких*, *нещо́* (Хороше Озеро, Прохори); *неко́ли* (Прохори, Патюти) і т. ін.

Таким чином, у лубенських говірках і полтавських говорах відбувся нефонетичний перехід давнього *и* в частці *ні* під впливом органічного *і* із *ѣ* (наприклад: *н'іде́* < *н'ѣгде*), а чернігівські говори або зберегли *и*, або дістали *е* нефонетичного походження. Виявлений у чернігівських перехідних говорах звук *і* є результатом впливу полтавсько-київського діалекту і літературної мови.

5. Давне *и* в суфіксі *-ик* (і в інших похідних, до складу яких цей суфікс входить), що в літературній мові, незалежно від характеру сусідніх приголосних, має органічне *и*, за винятком слова *бра́т'ік*, де звук *і* виник, як вважає Л. А. Булаховський, внаслідок занесення із російської або, можливо, із польської мови, — у лубенських говірках зберігає *и*: (*в*)*у́лик*, *но́жик*, *ко́ник*, *бра́тик*, *напа́рник*, *ура́дник*, *рушні́к*, *ку́рник*, *варе́ник*, *пухові́к*, *пра́ник*, *золотні́к* («одиниця ваги») і т. п.

Проте замість *и* нерідко трапляється неорганічне *і* (з пом'якшенням попереднього приголосного): (*в*)*у́л'ік* (Оріхівка, Червоні Пологи, Крем'янка, Березоточа, Хитці, Нижній Булатець, Новаки, Прихідьки, Ворошиловка та ін.); *охран'н'ік* (Оріхівка, Крем'янка та ін.); *напа́рн'ік*, *золотн'ік* (Мар'янівка); *Пу́з'ік* (Прихідьки); *бра́т'ік*, *жу́л'ік*, *Ко́ст'ік* тощо. Неорганічне *і* відоме, звичайно, як паралель до *и*.

З'явлення *і* в суфіксі *-ик*, як видно з прикладів, має місце після зубних *н*, *з*, *т*, *с* і сонорного *л*. Вище зазначалося, що на перехід *и* в *і* в лубенських говірках можуть впливати пом'якшені зубні приголосні. Такий же вплив виявляє звук *л*, який перед *и* буває здебільшого близьким до препалатального або, рідше, препалатальним. Не заперечуючи значення російської аналогії, на яку вказує Л. А. Булаховський¹, необхідно, однак, враховувати фонетичні причини переходу *и* в *і* (вплив зубних *і* *л*).

У полтавських говорах це суфіксальне *и* переходить в *і*, очевидно, рідше, тимчасом як чернігівські говори виявляють тут переважно *і*.

6. Відповідно давньому *и* в ненаголошених закінченнях прикметників із м'якою основою, де літературна мова має звук, близь-

¹ Л. А. Булаховський, Цит. праця, стор. 101.

кий до сучасного **и** (не без підтримки прикметників із твердою основою), або, під звужуючим впливом м'яких зубних, нерідко **и'** і навіть **і**, лубенські говірки, а також полтавські говори виявляють, приблизно, подібну звукову компенсацію: *сін'ій* і *сін'ий*, *п'ізніій* і *п'ізніий*, *верхній* і *верхній*, *третій* і *третій* і т. п. У полтавських говорах зустрічається, щоправда, диспалаталізація зубного: *тутешній* (Градиське), чого не відзначено в лубенських говірках. Для чернігівських говорів у даній позиції послідовно властиве **і**: *колішній*, *сін'ій* (Усівка, Лемеші); *тутешні*, *треті* (Цова Басань); *сін'і* (Плехів), — із втратою кінцевого **й**, — і т. п.

Відмінність чернігівських говорів від лубенських говірок і полтавських говорів щодо рефлексії давнього **и** в розглянутій позиції вишикла, певне, тому, що середньоязичний звук **й**, який у лубенських говірках і полтавських говорах впливає на артикуляцію **і**, сприяючи збереженню **и**, за місцем творення ближчого до **й**, ніж звук **і**, в чернігівських говорах відпадає, чому не може впливати на з'явлення або збереження передньо-середнього **и**.

7. Літературна вимова відповідно давньому **и** на початку слова знає переважно **і**, на чому позначається, як відомо, вирівнюючий вплив правопису, а правопис, у даному разі, Л. А. Булаховський вважає чи не довільним¹.

У лубенських говірках початкове **и** зустрічається спорадично і в небагатьох словах, зокрема в таких випадках: *йстик*, *йдол*, *йній* (*йнай*), *йскрично*, *йграшка* («забава»). Ще рідше **и** трапляється в словах: *ймієнно*, *йколи*, *йноді*, *йскра*, *йрод*, *йначе*, *иржя* (Ульяновка, Ворошиловка, Березоточа, Червоні Пологи та ін.); *иржят'*, *иржют'* (Оріхівка, Червоні Пологи, Крем'янка, Тарасівка, Березоточа, Ворошиловка); *индік* (Мар'янівка, Ульяновка, Ворошиловка, Оріхівка та ін.). Випадки збереження початкового **и** переважають у вимові літніх людей.

Для більш численної групи слів (*імн'а*, *Іван*, *імієніни* і т. п.), а надто для сполучника **і**, прийменника-префікса *із* і приставного **і** в лубенських говірках характерна висока і вузька артикуляція **і**.

Як видно з прикладів, збереження початкового **и** в цих говірках не зумовлюється наголосом (пор.: *йстик* і *імн'а*; *йначе*, *иржя* і *Іван*, *ікра*).

У полтавських говорах початкове **и** виступає лише зрідка, теж не залежить від наголосу і є особливістю вимови переважно старшого покоління.

По-іншому рефлексується початкове **и** в південночернігівських говорах. Тут **и** зберігається навіть у сполучнику, а звук **і** є здебільшого у вимові молоді і частіше в перехідних говірках: *иді* і *іді*, *иду*, *Іван*, *йволга* і *іволга*, **и** і **и'** (сполучник), *Илушійука* (Ховми); *индіки* (Патюти); *імн'а*, *иті*, *иде*, *идут'* (Хороше Озеро, Прохори); *иржят'* і *иржат'*, *ідут'* і *идут'* (Усівка) тощо.

8. Відповідно давнім **и**, **ы** в пам'ятках XVII—XVIII ст., що склалися міськими, сотенними і монастирськими писарями на основі свідчень, розповідей і т. ін. жителів різних сіл Лубенщини, найча-

¹ Л. А. Булаховський, Цит. праця, стор. 100.

стіше можна зустріти букву **и** і значно рідше — **ы**, **і**, **ѣ**, причому вірне (у книжному розумінні) вживання цих букв у великій частині випадків порушується, пояснень чому необхідно шукати в тих змінах, які відбулися в лубенських говірках на час середини XVII ст.

Різні приклади із пам'яток свідчать про найбільш правильне вживання букви **и**: *полковнику, молодик* (Селецьке) ¹; *именно, належаги, инших, чинили* (Прихідьки) ²; *из, Клименка, Давида, Иван* (Славинці) ³; *дитя, писаря, Иваненку* (Онишки) ⁴; *нива, озимую, Михайла* ⁵; *Игнатенко* ⁶; *изнайшов, мелнику, один, хижу, иди, скринѣ* ⁷ (Яблуневе); *сотник, товариства* (Вищий Булатець) ⁸; *купили, изнову* (Губське) ⁹; *помираючи, милости* ¹⁰, *никому, учинивши* ¹¹ (Біівці); *Иляша, из, жита* ¹², *отруити, жителкою, чимѣ* ¹³ (Вільшанка); *Клименко, сидѣвъ, млина* (Лука) ¹⁴; *житель, имя, началникомѣ, Украины, николи, иншихѣ* (Мгар) ¹⁵; *имѣ, ничего, инша, Литвѣ, учити, требникаѣ* (із зауважень на книзі Гізеля «Мирѣ человекѣ съ богомѣ») ¹⁶.

Отже, на місці давнього **и**, як видно з розглянутих прикладів, буква **и** орфографічно вжита в суфіксах, зокрема в суфіксі **-ик**, на початку слів, у корені успадкованих слів, у запозиченнях, частці **ні**, формах тривалої дії, у позиції після голосного тощо. При відсутності інших написань відповідно давньому **и**, можна було б прийти до висновку, що буква **и** скрізь відповідає або новому **и**, або новому **і**. Проте наявність інших написань дозволяє судити з більшою певністю про звукову значимість тієї або іншої букви на місці давніх **ы**, **и** в даних випадках. Після звичайного розгляду прикладів із написанням за традицією і виникає сумнів щодо однакового звука в позиції після голосного і в корені слова. Тому-то необхідно зіставити розглянуті приклади з деякими іншими.

Одними із відмінних прикладів є ті, де вживається буква **ы** відповідно давньому **и**: *набытку* (Селецьке) ¹⁷; *близких* (Прихідьки) ¹⁸; *казалы, соборнымы* (Мгар) ¹⁵ тощо.

¹ «Стороженки», Фамильный архив, т. 6, К., 1908, стор. 69.

² Там же, стор. 7.

³ Там же, стор. 211.

⁴ Там же, стор. 80.

⁵ Там же, стор. 127—128.

⁶ Там же, стор. 141.

⁷ Там же, стор. 181—183.

⁸ Там же, стор. 77.

⁹ Там же, стор. 443—444.

¹⁰ Там же, стор. 441.

¹¹ Там же, стор. 447.

¹² Там же, стор. 142.

¹³ Н. Д. Жеванов, Святитель Иоасаф Горленко, т. I, ч. III, К., 1909, стор. 311

¹⁴ Там же, стор. 286—288.

¹⁵ М. Г. Астряб, Лубенский Мгарский свято-преображенский монастырь, Полтава, 1915, стор. 25—26.

¹⁶ О. Шахматов і А. Кримський, Нариси з історії української мови, вид. УАН, К., 1924, стор. 181—182.

¹⁷ «Стороженки», т. 6, стор. 69.

¹⁸ Там же, стор. 7.

Значно частіше на місці **ы** пишеться **и**: *син, промислом* (Се-
лецьке)¹; *вывод, слушний*², *городовий, вѣчними*³ (Прихідьки);
викрадено, ми, син, зелений (Савинці)⁴; *золотих, чотири* (Оста-
півка)⁵; *знятий, ти, вийшли, позиченим* (Яблунево)⁶; *син, виззав-
ши* (Вищий Булатець)⁷; *поки, зрубаний* (Біївці)⁸; *мишакомъ*
(Вільшанка)⁹; *вишовши, прихилитись* (Лука)¹⁰; *монастир, поки-
нути* (Мгар)¹¹ і т. п.

Зрідка буква **ы** вживається відповідно до давнього **ы**: *мы*²,
*власный*³ (Прихідьки); *выехалем* (Вищий Булатець)⁷; *монастыр-
скою* (Вільшанка)⁹; *вывелъ, мы* (Лука)¹⁰; *рыбу, превелебный,
выслухавши* (Мгар)¹¹ і т. ін.

Факти, у меншій частині яких замість **и** та **ы** пишеться буква **ы**,
а в більшій, навпаки, відповідно до давнього **ы** вжита літера **и**,
показують, що незалежно від наголосу і сусідніх звуків, у біль-
шості позицій лубенські говірки XVII—XVIII ст. мали на місці дав-
ніх **и**, **ы** звук **и** або звук, близький до **и**. Деякі говірки на місці
давнього **и** в окремих позиціях зберігали, очевидно, звук **і**. При ви-
вченні рефлексії давніх **о**, **е**, **ѣ** можна помітити, що нерідко бук-
ва **и** вживається у пам'ятках відповідно до звука **і** — рефлексія
давніх **о**, **е**. **ѣ**. У зв'язку з питанням про наявність у лубенських
говірках XVII—XVIII ст. також звука **і**, що походить із давнього **и**,
є потреба спинитися на конкретних прикладах, взятих із тих же
пам'яток.

По-перше, в ряді випадків у частці *ні* зустрічається буква **ѣ**:
нѣкому, нѣвчому (Прихідьки)¹²; *нѣяких, нѣхто* (Яблунево)⁶; *нѣ-
хто* (Біївці)¹³ тощо. Буква **ѣ** відповідала звукові **і**, отже в частці
ні був голосний **і**, що передавався через **и** або **ѣ**.

По-друге, в одному і тому ж тексті зустрічається різне напи-
сання на початку слова: *Иван* і *Іван* (Остапівка)⁵; *Ивану*¹⁴ і *Іва-
нову*¹⁵ (Яблунево); *Иванова* і *Івану* (Губське)¹⁶; *имя, иншихъ*
і *ігуменъ, Іовъ* (Мгар)¹¹ тощо. Це поплутання постало внаслідок
артикуляційної невиразності початкового голосного та в результаті
впливу книжної традиції. Імовірно, що в XVII—XVIII ст. деяким
лубенським говіркам був властивий звук **і** на початку слова.

¹ «Стороженки», т. 6, стор. 69.

² Там же, стор. 7.

³ Там же, стор. 25.

⁴ Там же, стор. 211.

⁵ Там же, стор. 212.

⁶ Там же, стор. 181—183.

⁷ Там же, стор. 77—78.

⁸ Там же, стор. 447.

⁹ Н. Д. Жевахов, Святитель Иоасаф Горленко, стор. 311

¹⁰ Там же, стор. 287.

¹¹ М. Г. Астряб, Лубенский Мгарский свято-преображенский монастырь, стор. 25—26

¹² «Стороженки», т. 6, стор. 25 (наголоси поставлено за змістом речень, у яких ужиті слова, щоб не було сумнівів і неясності).

¹³ Там же, стор. 441.

¹⁴ Там же, стор. 181.

¹⁵ Там же, стор. 278.

¹⁶ Там же, стор. 443.

За книжною традицією, як відомо, перед голосними та й відповідно давньому и писалася буква і. В аналізованих пам'ятках трапляється таке написання: *Лубенскій* (Вищий Булатець)¹; *немошніи* (Лука)²; *братія, першій, третій, Шпанъ* (Мгар)³ і т. ін. Зваживши на традицію, ці приклади можна було б залишити поза увагою, проте зіставлення з фактами написання і в різних позиціях свідчать про необхідність відповідного з'ясування. Буква і вживається ще в деяких випадках: *повибірали* (Остапівка)⁴; *пше-нціу* (Вільшанка)⁵; *которій, другій, замойській, лукомській, четвергій* (Мгар)³, — тобто на місці давнього и і давнього ы.

З огляду на всі факти вживання букви і можна припустити, що в XVII—XVIII ст. передньо-середнє и в деяких лубенських говірках було близьким до і в позиції після велярних, шиплячих, зубних і плавного р. Неясний голосний відповідно давньому и звучав, можливо, також у дієслівних формах тривалої дії. Пізніше, треба думати, наближення и до і після велярних, після окремих шиплячих, у певних позиціях після плавного і зубних (не перед голосними) було втрачене.

Близькість звуків и, і була, отже, характерною для деяких говірок Лубенщини. Це видно і з того, що в пам'ятках, які стосуються інших сіл, слова з давніми ы, и в позиції перед й пишуться через и, а не через і: *зелений* (Савинці)⁶; *мъский, слушний*⁷, *городовий, отцевский*⁸ (Прихідьки); *власний, заведенний* (Біївці)⁹ тощо.

Наскільки дозволяють судити дані пам'яток, за особливостями рефлексії давніх ы, и найближчими до сучасних лубенських говірок були говірки сіл Онишки, Савинці, Прихідьки, Біївці, Яблунове, Остапівка та ін. У цих говірках, а також певною мірою і в решті говірок Лубенщини кінця XVII ст. відповідно давнім ы, и був новий звук и в коренях успадкованих слів, у суфіксах, на початку слів, у закінченнях. Зрідка, напевне, голосний и звучав у цих говірках і в частці *ні* та дієслівних формах тривалої дії. З другого боку, на початку слів, у закінченнях (особливо прикметникових після основи на г, к, х або шиплячий), у частці *ні* і в формах тривалої дії лубенські говірки спорадично мали звук і.

Про рефлексію давніх ы, и і певні зміни, що відбулися в лубенських говірках середини XIX ст. частково свідчать К. П. Михальчук та І. П. Новицький і записи, зроблені в с. Оржиця та в деяких сусідніх місцевостях.

¹ «Стороженки», т. 6, стор. 77.

² Н Д Жевахов, Святитель Иоасаф Горленко, стор. 286.

³ М Г Астряб. Лубенский Мгарский свято-преображенский монастырь, стор. 25—26.

⁴ «Стороженки», т. 6, стор. 212.

⁵ Там же, стор. 142.

⁶ Там же, стор. 211.

⁷ Там же, стор. 7.

⁸ Там же, стор. 25.

⁹ Там же, стор. 447.

К. П. Михальчук¹ і І. П. Новицький² дають дуже загальну характеристику, вказуючи, що в південно-східних лівобережних говорах звук *и* є середнім між *ы* та *і*: *ми, ходили, бити, вила, воли*². Із записів, зроблених за програмою І. П. Новицького, видно, що говірки сіл Чорнухи і Світличне³, Піщане⁴ та Іванків⁵, тобто сіл, що знаходяться на північ і захід від Лубенщини, мали передньо-середнє *и*. Всі згадані говірки зберігали це *и* на початку слова.

У суфіксі прислівників числівникового походження давнє *и* в говірках сіл Чорнухи і Світличне не перейшло в нове *и* (*двічі, тричі*), як і в сучасних лубенських говірках та в літературній мові, а в говірках сіл Піщане і Іванків перехід відбувся також і в цій позиції (*двічи, тричи*; в Іванкові — *тречи*). Отже, щодо початкового *и* всі ці говірки виявляють більше спільності з південночернігівськими говорами, тимчасом як щодо суфіксального прислівникового *и* таку спільність мають лише говірки с. Піщане, Золотоніського району, і с. Іванків, Бориспільського району.

Конкретніші факти про одну з лубенських говірок дають оржицькі записи⁶. Для оржицької говірки середини ХІХ ст. передньо-середнє *и* було властиве в коренях слів, у закінченнях і суфіксах, на початку слова. Звук *і* виступав у частці *ні* і зрідка в корені (*ні зіму*), в т. ч. в дієслівній формі тривалої дії (*назбіраѡв*). Отже, на відміну від сучасних особливостей лубенських говірок, оржицька говірка послідовно зберігала початкове *и*, виявляючи цим деяку спільність із південночернігівськими говорами, хоча в цілому за рефлексациєю давніх *ы*, *и* вона була однією з лубенських, а не чернігівських говірок.

Зіставлення особливостей оржицької і сусідніх говірок свідчить про те, що лубенські говірки мали не північнодіалектну основу і що північнодіалектні особливості в рефлексациї давніх *ы*, *и* простежуються в говірках, більш або менш віддалених від Лубенщини.

Як видно із статті О. Дорошкевича⁷, чимало спільного із лубенськими говірками на початку ХХ ст. мала говірка с. Хоцьки, Переяслав-Хмельницького району. Ця спільність полягає в тому, що в говірці с. Хоцьки після губних звук *і* переходить в *и*, у дієслівних формах тривалої дії *и* може заступатися звуком *і*, після л голосний *и* трохі звужується і стає більш переднім, а в успадкованих словах *и* зберігається, незважаючи на характер попереднього приголосного. Говірка с. Хоцьки зберігала *и* ще в окремих словах (*хиба, чипляться, вимня, Сибір*), які в лубенських говірках зде-

¹ «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край», т. 7, СПб., 1872, стор. 480.

² Там же, стор. 528.

³ Там же, стор. 578.

⁴ Там же, стор. 580.

⁵ Там же, стор. 592.

⁶ П. Кулиш, Записки о Южной Руси, т. 1, СПб., 1856, стор. 8—14.

⁷ О. Д[орошкевич], Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок, Переяславського повіту на Полтавщині, «Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука», К., 1915, стор. 101—122.

більшого мають і, особливо на початку слова та в частці *ні*. Все ж рефлексія давніх *ы, и* в говірці с. Хоцьки свідчить, що межі полтавсько-київського діалекту проходили, очевидно, трохи на захід від Лубенщини.

Особливості рефлексії *ы, и* в лубенських говірках простежуються також за даними кінця XIX — початку XX ст. За цими даними, досліджувані говірки мали нове *и* в коренях успадкованих слів: *синами, жили, низ, могили, один, дитину* (Хитці)¹; *чотири, ниву* (Мгар)²; *вичистили* (Біївці)³; *висихать, забили* (Березоточа)⁴; *риблячого, сидять, син, потилиці* (Ісківці)⁵; *одчини*⁶, *викидають*⁷ (Крем'янка); *ниві, забить*⁸, *могили, хилить*⁹ (Снітин); *сина, чотири, бик* (Литвяки)¹⁰; *бились, накинув* (Церковний, тепер Жовтневе)¹¹; *вилів, бичем, могили* (Яблуневе)¹²; *наспали* (Лукім'я)¹³ і т. п.

Ті ж матеріали відбивають збіг давніх *ы, и* також у префіксах, суфіксах і закінченнях: *другий, городище, мужик, старіку, вінниця* (Хитці)¹⁴; *виймають, пригнали* (Мгар)¹⁵; *скотину, пригонить* (Біївці)¹⁶; *викопав, Блохин, дворище, призивають, такий* (Ісківці)¹⁷; *виставив, Олійник*¹⁸, *прикащик*¹⁹ (Крем'янка); *Колесники, Приймуніх* (Нижній Булатець)²⁰; *мужик*⁸, *голика, сухий*²¹ (Снітин); *приснилось*⁴, *Засорин, плотник*²² (Литвяки); *вижнем, прийїхав* (Яблуневе)²³ тощо.

Однак питання про особливості рефлексії давніх *ы, и* в кінці XIX — на початку XX ст. цим не вичерпується, оскільки зустрічається ряд відхилень, що стосуються майже всіх говірок. Такі відхилення бувають у різних морфологічних частинах слова після різних приголосних: *Хиць і Хіць, старіх, обїжать, вінниця, чїя, зімою*²⁴, *очіма*²⁵ (Хитці); *чїм, такіх, сїх і сіх, отсіх, божий і божїй, прїніс,*

1 В. Милорадович, Лесная Лубенщина, К., 1900, стор. 5—10.

2 Там же, стор. 26.

3 Там же, стор. 75.

4 Там же, стор. 72.

5 В. Милорадович, Средняя Лубенщина, К., 1904, стор. 109—111.

6 Там же, стор. 6.

7 Там же, стор. 18.

8 В. Милорадович, Лесная Лубенщина, стор. 71.

9 В. Милорадович, Снетинская старина, К., 1898, стор. 14.

10 В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 9—12.

11 В. Милорадович, Снетинская старина, стор. 24.

12 В. Милорадович, К вопросу о колонизации Посулья в XVI и XVII веках, К., 1899, стор. 3—4.

13 «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 432.

14 В. Милорадович, Лесная Лубенщина, стор. 5—10.

15 Там же, стор. 26.

16 Там же, стор. 75.

17 В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 109—111.

18 Там же, стор. 6.

19 Там же, стор. 18.

20 Там же, стор. 73—74.

21 В. Милорадович, Снетинская старина, стор. 17 і 24.

22 В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 9.

23 В. Милорадович, К вопросу о колонизации Посулья..., стор. 3.

24 В. Милорадович, Лесная Лубенщина, стор. 5—10.

25 Там же, стор. 45.

*чужіх*¹, *істіно*, *шлейкі*² (Мгар); *непріятель*, *зімою* (Ісківці)³; *Сотницьких*, *Нечіпора*, *старожітельців*, *вершінці*, *вкінули* (Крем'янка)⁴; *Коломицьських*, *трічі* (Шершнівка)⁵; *непріятель*, *чужіх*⁶, *Мизин* і *Мизінівка*⁷, *руських*, *трічі*⁸, *чі*⁹, *значіть*, *велікій* і *велікий*¹⁰ (Снітин); *жівуть*, *пласціні*¹¹, *нагіх*, *Якімгороді*, *зачим* і *зачім*, *скірді*, *плечіма*, *Сібір*¹², *Нечипір* і *Нечіпір*, *панській*¹³ (Литвяки); *сім прасом* (Яблу-неве)¹⁴; *на тіх могилах*, *починять*, *наши* і *наші* (Лукім'я)¹⁵ і т. п.

Як видно із прикладів, буква і особливо часто вживається після зубних (з, н, с, т), середньопіднебінних (ж, ч, ш), плавних (р, л) і після г, к, х. У зв'язку з цим виникає питання про можливий вплив відзначених приголосних на голосний и, внаслідок чого звук и звужувався і підвищувався, наближаючись до і. В усякому разі, порівняно нечисленні випадки написання і не можуть бути доказом наявності в лубенських говірках кінця ХІХ ст. звука і, що виник на основі збігу давніх *ы*, *и*. Виходячи із розглянутих фактів, доводиться говорити, очевидно, лише про наближення в деяких говірках, притому, в певних позиціях (після зубних, середньопіднебінних, плавних і велярних), звука и до і. Цьому наближенню сприяли, звичайно, ще й інші фактори (асиміляція голосних, вплив наступного м'якого або напівм'якого приголосного або й).

У тому, що в розглянутих випадках виявляється тільки наближення и до і, а не перехід першого в другий, переконує просте зіставлення на матеріалах однієї і тієї ж говірки фактів, які вже розглядалися з різного приводу: *Хиць* — *Хіць*, *старику* — *старіх*, *чи* — *чіл*, *вискочить* — *очіма* (Хитці); *сіх* (отсіх) — *сих*, *божий* — *божій*, *прніс* — *прибігать* (Мгар); *зімою* — *прививають* (Ісківці); *вкінули* — *викидають*, *вершінці* — *кушини* (Крем'янка); *чужіх* — *мужик*, *Мизінівка* — *Мизин*, *велікій* — *велікий*, *зачім* — *чим*, *Снітін* — *дитина* (Снітин); *зачім* — *зачим*, *плечіма* — *чи*, *Нечіпір* — *Нечипір* (Литвяки); *могилах* — *могили*, *наші* (*нашіх*) — *наши* (Лукім'я) тощо.

Таким чином, взаємонаближення звуків и, і у позиції після г, к, х, середньопіднебінних, зубних і плавних, за даними кінця ХІХ — початку ХХ ст., було найбільш властивим для говірок сіл Хитці, Мгар, Ісківці, Крем'янка, Снітин, Литвяки і Лукім'я. Розглядом пам'яток ХVІІ—ХVІІІ ст. уже було доведено близькість звуків и,

¹ В. Милорадович, Лесная Лубенщина, стор. 26—27.

² Там же, стор. 45.

³ В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 107 і 110.

⁴ Там же, стор. 15—20.

⁵ Там же, стор. 59 і 62.

⁶ В. Милорадович, Снегинская старина, стор. 4.

⁷ Там же, стор. 7.

⁸ Там же, стор. 16—17.

⁹ В. Милорадович, К вопросу о колонизации Посулья., стор. 6.

¹⁰ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 334—335.

¹¹ В. Милорадович, Снегинская старина, стор. 14.

¹² В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 10—15.

¹³ Там же, стор. 25.

¹⁴ В. Милорадович, К вопросу о колонизации Посулья., стор. 3.

¹⁵ «Киевская старина», 1893, № 9, стор. 431.

і в говірках сіл Вільшанка, Лука і Мгар. На прикладі говірки Мгаря, де зроблено записи в другій половині XVII ст. і в кінці XIX ст., доводиться констатувати помітну стійкість досліджуваної риси. В інших говірках (Крем'янка, Хитці, Ісківці), за новими даними, зрідка простежується не близькість, а заступлення и звуком і, пов'язане, можливо, з колишньою їх близькістю, проте в сучасних говірках це зумовлено, очевидно, не лише діалектними особливостями, а й перейманням із російської мови.

Простіше роз'ясується питання про початковий голосний у кінці XIX — на початку XX ст., оскільки розбіжностей у написанні його майже не трапляється: *із, і* (сполучник, один раз зустрілося — и)¹, *іти, ідїть*² (Хитці); *істочив, іще* (Мгар)³; *ізроби, ідїть, ігри* (Березоточа)⁴; *Ісько, інженерний, ірвуть, іде, із, імущество* (Ісківці)⁵; *ішло, Іване* (Пулинці)⁶; *іде* (Крем'янка)⁷; *іконою, ізробилась*⁸, *імя, Івась*⁹, *Ізгородська, інколи*¹⁰ (Снітин); *ізнесли, із* (Литвяки)¹¹ і т. п.

Одноставність у написанні букви і на початку слів дозволяє припустити, що в лубенських говірках відбулося даліше витіснення початкового и звуком і. Про це свідчать, зокрема, мгарські пам'ятки другої половини XVII ст. і кінця XIX ст., при їх зіставленні, а також порівняння лубенських даних кінця XIX ст. з даними оржицької говірки середини XIX ст. і лубенськими даними XVII—XVIII ст.

Не викликає сумніву також питання про голосний у частці *ні*, яка в записах кінця XIX — початку XX ст. завжди пишеться через і: *ніяким*¹², *нічого*¹³ (Хитці); *нічим*¹⁴, *нічого*¹⁵ (Мгар); *ні, нічого* (Ісківці)¹⁶; *ні втекти ні рук ізнять* (Пулинці)¹⁷; *нічого* (Снітин)¹⁸; *ніхто* (Литвяки)¹⁹ тощо. Відсутність поплутань у написанні зумовлена, безперечно, справжнім станом у кінці XIX ст.: якщо за матеріалами XVII—XVIII ст. ще простежувався звук и в частці *ні*, то згідно з записами кінця XIX ст. частка *ні* в лубенських говірках мала тільки звук і.

¹ В. Милорадович, Лесная Лубенщина, стор. 5.

² Там же, стор. 8—9.

³ Там же, стор. 26—27.

⁴ Там же, стор. 72.

⁵ В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 107—111.

⁶ Там же, стор. 114—116.

⁷ Там же, стор. 21.

⁸ В. Милорадович, Лесная Лубенщина, стор. 71—72.

⁹ В. Милорадович, К вопросу о колонизации Посулья., стор. 6.

¹⁰ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 335.

¹¹ В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 12—14.

¹² В. Милорадович, Лесная Лубенщина, стор. 5.

¹³ Там же, стор. 9.

¹⁴ Там же, стор. 26.

¹⁵ Там же, стор. 45.

¹⁶ В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 110—111.

¹⁷ Там же, стор. 115.

¹⁸ «Киевская старина», 1896, № 10—12, стор. 332.

¹⁹ В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 7.

Записи кінця ХІХ — початку ХХ ст. дозволяють з'ясувати долю кореневого голосного в дієслівних формах тривалої дії: *убірайтесь* (Хитці) ¹; *порозбірали* (Мгар) ²; *назбіра* (Ісківці) ³; *убірались, збірають* (Крем'янка) ⁴; *подбірали* (Нижній Булатець) ⁵; *собірались, собирається* (Снітин) ⁶; *назбірав, собірались, набірають* (Литвяки) ⁷ і т. п. Майже послідовне написання букви *і* вказує на те, що ці форми в лубенських говірках кінця ХІХ ст. мали нефонетичне *і*, яке виникло прогресивно. В сучасних говірках Лубенщини звук *и* з'являється під впливом літературної мови.

Найбільш задовільними для дослідження звуків *и, і, іх* змін *і*, частково, причин конкретних явищ є значні за обсягом і цікаві фактичним матеріалом записи із с. Ульяновка, Гребінківського району, зроблені за програмою К. П. Михальчука і А. Ю. Кримського в 1912 р. місцевими учителями ⁸.

У говірці с. Ульяновка частіше відзначається зміна кореневого голосного відповідно до літературної норми. Так, якщо раніш звук *і* було зафіксовано, наприклад, у словах: *пухір, ціх, цім, цімї, пісьмо, кісіль* (і *кисіль*), *пірєй* (і *пирій*), то тепер у частині з них відбувся спорадичний або послідовний перехід *і* в *и*: *пухір', пир'іу* (*пирєй*), *цих* (і *ц'іх*), *цим* (і *ц'ім*). Інші продовжують зберігати *і*: *п'іс'мо, з'іма, к'іс'іл'* (і *кис'іл'*). Разом із тим відзначається зміна *и* на *і*: *в'ім'йа, кор'іст'*. Ця зміна є, очевидно, нефонетичною: у першому випадку звук *і* з'явився, мабуть, за аналогією до *ім'йа*, а в другому — за аналогією до іменників із суфіксом — *іст'* (*добр'іст', хвбр'іст'* і т. п.), де звук *і* походить із давнього *о*.

Вплив літературної мови особливо виразно простежується на дієслівних формах тривалої дії. За винятком кількох дієслів (*здира́ти, стира́ти, обтира́ти*), решта, за даними 1912 р., зберігала *і* (*збіра́ти, позабіра́ти, поміра́ти, підпіра́ти, застіла́ти, запира́ти, приліпа́ти*). Тепер ульяновська говірка має паралельні варіанти або лише звук *и*, причому окремі паралелі набули відмінного значення: *збира́т'* (і *зб'іра́т'*), *помира́т'* (і *пом'іра́т'*), *п'ідпіра́т'* (і *п'ідп'іра́т'*), *застіла́т'* (і *заст'іла́т'*), *здира́т'*, *приліпа́т'*, *обтира́т'* і з відмінним значенням: *стира́т'* — *ст'іра́т'*, *запира́т'* — *зап'іра́т'*.

Нестійкістю в говірці с. Ульяновка відзначається голосний у закінченні прикметників із м'якою основою. Записувачі в 1912 р. зауважили, що голосний *і* звучить лише зрідка, хоча факти занотували то через *и*, то через *і*. Фонетичне *и* залишається на сьогодні

¹ В. Милорадович, Лесная Лубенщина, стор. 10.

² Там же, стор. 46.

³ В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 109.

⁴ Там же, стор. 21.

⁵ Там же, стор. 74.

⁶ В. Милорадович, Лесная Лубенщина, стор. 71.

⁷ В. Милорадович, Средняя Лубенщина, стор. 10—13.

⁸ К. Михальчук, А. Крымский, Программа для собрания особенностей малорусских говоров, СПб., 1910; примірник цієї програми із записами зберігається в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (інв. № 407).

навіть у вимові молоді і місцевих учителів, що пояснюється, напевне, підтримкою прикметників з твердою основою.

Вплив літературної мови в говірці широко виявляється на початковому *и*. В 1912 р. початкове *і* було відзначено лише в кількох словах, та й то нерідко як паралель до збереження *и*. Значно ж численніша група слів зберігала *и* (*інáче, інчий, йволга, йстик, йграшка, йменно, йнде, йнколи, йноді, йстина, йрод, ймовірний, йндік, йгүмен, йкли* і т. ін.). Збереження *и* не залежало, як видно, від наголосу. Тепер говірка майже зовсім не знає початкового *и*. Цій зміні могла сприяти, крім української літературної мови, відповідна риса російської мови.

* *
*

9. Звукові явища, що пов'язані з давніми *ы, и*, в лубенських говірках мають, таким чином, певні особливості. Однією з цих особливостей є незалежність від наголосу зміни *и* — *і* в успадкованих і запозичених словах. Збереження звуків *и, і* або їх зміна викликаються іншими причинами, головними з яких є звужуючий або розширюючий вплив попереднього приголосного на ці голосні, вокальна гармонія, вплив української літературної мови, а також переймання з російської мови, причому нерідко кілька причин вирішують напрям зміни і характер явища одночасно.

Звуження і підвищення *и* в лубенських говірках простежується у позиції після зубних, а також після *ч* і *л* (в успадкуваннях: *з'імніц'а, брат'ік, охрán'нік, ч'ййá, (в)үл'ік*; у запозиченнях: *д'іре́ктор, арт'іст*). У деяких випадках можна вказати, звичайно, і на вплив російської мови. В кінці XIX ст. звуження *и* з наближенням до *і* виявлялося, можливо, ширше і частіше, ніж тепер. Отже, на матеріалах лубенських говірок не знаходить цілковитого підтвердження думка Л. А. Булаховського про те, що в південно-східних говорах звуки *и, і* «особливо наближаються один до одного після велярних: *к, г, х, губних: п, б, в, м, шиплячих: ш, ж, ч (щ — шч)*»¹, оскільки звуки *г, к, х* в лубенських говірках, за сучасними даними, зовсім не звужують голосного *и*, із шиплячих ця роль належить зрідка лише звукові *ч*, а за губними, навпаки, встановлюється здатність розширювати голосний *і*. Розширення і обниження артикуляції *і* з наближенням і переходом в *и* у позиції після губних має місце як в успадкованих словах, так і, особливо, в запозиченнях.

Важливим фактором змін на ґрунті давніх *ы, и* в лубенських говірках є літературна мова. Під впливом літературної мови виступає фонетичне *и* в успадкованих словах, у запозиченнях і дієслівних формах тривалої дії та переходить в *і* початкове *и*. Часто цей вплив виявляється у зв'язку з іншими факторами.

Переймання фонетичних особливостей російської мови може позначатися на переході *и* в *і* як в успадкованих, так і в запозичених

¹ Л. А. Булаховський, Цит. праця, стор. 101.

словах, причому даного фактора теж не можна розглядати ізольовано від діалектних явищ і рис (від асиміляції голосних, впливу зубних приголосних тощо).

Деякі зміни на ґрунті нового *и* виникли в лубенських говірках нефонетичним шляхом, у результаті діяння морфологічних і лексичних аналогій. Здебільшого це — з'явлення *і* відповідно етимологічному *і* (у слові *д'ірка* — за аналогією до іменників із фонетичним *і*, у частці *н'і* — за аналогією до частки *н'і* з *і* *ѣ*-вого походження, у формах тривалої дії — за аналогією до дієслів з фонетичним *і* тощо).

Зрідка, спільно з іншим фактором, могла позначитися вокальна гармонія (повна асиміляція) як на успадкованих словах, так і на запозиченнях.

Причиною закріплення звука нефонетичного походження або звука, відмінного від того, що є нормою літературної мови, буває ще семантична диференціація, пов'язувана з диференціацією фонетичною (пор.: *пис'мо* — *п'іс'мо*, *стира́т* — *ст'іра́т*, *лїн'їя* — *л'ін'їя*).

З'ясовані особливості лубенських говірок щодо рефлексії давніх *ы*, *и* не обмежуються, звичайно, територією Лубенщини, проте в сукупності вони визначають, із свого боку, діалектний тип цих говірок і служать однією з поважних підстав для віднесення їх до полтавсько-київського діалекту.

Визначення діалектного типу досліджуваних говірок на основі змін давніх *ы*, *и* і явищ, що відбуваються в цьому плані, внаслідок розгляду сучасних даних дістає своє підтвердження також у вивченні різних історичних пам'яток.

Зіставлення різнодіалектних фактів свідчить про наявність значних впливів полтавсько-київського діалекту на чернігівські говори.

Нарешті, із розгляду багатьох фактів і особливостей випливає, що звук *і*, відповідний давнім *ы*, *и* або новому *и*, в лубенських говірках не відрізняється від голосного *і*, що виник із давніх *о*, *е*, *ѣ*. Таким чином, звук *і* в цих говірках має ширшу, ніж у літературній мові, етимологічну основу, яка, очевидно, зменшується під впливом літературної мови через з'явлення *и* замість звука *і* в частині однотипних слів і форм.

П. С. ЛИСЕНКО

ЛЕКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРОК СТАВИЩАНСЬКОГО РАЙОНУ, КИІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Ставіще, або Ставіща, — містечко по обох берегах Гнилого Тікича, колись належало до Тарашанського повіту, Київської губернії. Міститься воно на шосейній дорозі Київ—Умань, за 132 км на південь від Києва. За 17 км на південний захід від Ставища розташована найближча залізнична станція Жашків.

В минулому Ставище було досить населеним, користувалось магдебурзьким правом, пізніше — це головне місто Ставищанського староства. У 1863 р. у Ставищі було 5805 жителів¹, а наприкінці ХІХ ст., за даними Е. Руліковського, — 7010 жителів².

Точних відомостей про заснування Ставища немає. Якщо вірити даним польських істориків³, то на початку ХVІІ ст. ця територія була незаселена і ніби тільки в 1622 р. білоцерківський староста Станіслав Любомирський заклав нове поселення, назвавши його, за своїм прізвиськом, Любомиром.

До більш давніх часів відносить заснування міста Любомира Л. Похилевич. «Акти і позовна справа жителів, які зараз збереглися, — пише він, — свідчать, що за царювання Сігізмунда І⁴ Любомир був власністю короля і що обезлюднили його і зруйнували набіги татар ще до приходу поляків»⁵.

Жителі Любомира, як свідчать історичні дані, разом з жителями Білої Церкви і Триліс відбудували «польову сторожу», обороняючи землі Південної Київщини від нападу кримських татар. Місто Любомир часто терпіло від татарських нападів, а потім і зовсім було ними знищене.

¹ Див. Л. Похилевич, Сказания о населенных местностях Киев. губ., К., 1864, стор. 433.

² E. Rulikowski, Stawiszczce, Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, т. ХІ, 1890, стор. 296.

³ Там же, стор. 297.

⁴ Діяльність Сігізмунда І, короля польського, князя Литовського, припадає на 1506—1548 рр.

⁵ Див. Л. Похилевич, Цит. праця, стор. 435.

Через деякий час безлюдне урочище знову почало заселятися і виростати в поселення, але вже «від великої кількості спущених ставків або ставищ, яких на 20 верст було 100»¹, дістало теперішню назву.

Після національно-визвольної війни українського народу проти пансько-шляхетської Польщі (1648—1654 рр.) Ставище лишилося сотенним містечком.

Влітку 1952 р. на території Ставищанського району було обстежено мову трьох сіл — Розкішна, Розумниця і Торчиця.

Село *Розкішна* — це передмістя Ставищ, розташоване на правій, або південній, стороні Тікича. За даними праці «Список населенных местностей Киевской губернии» (1900 р.), в селі наприкінці XIX ст. було 747 дворів, з населенням 3947 чоловік. Село здавна належало до володінь графа Браницького.

Село *Розумниця* міститься за 8 км на південний схід від Ставищ, при великій шосейній дорозі із Ставищ в Умань. В 1863 р. в селі було 665 жителів, з них половина шляхтичів. Далі кількість населення швидко зростала. Так, у 1900 р. в селі було 243 двори, в яких налічувалося 1272 жителі. Головне заняття населення — сільське господарство. До Великої Жовтневої соціалістичної революції населення Розумниці, як і інших сіл, часто відлучалося на заробітки в Херсонську, Подільську і Таврійську губернії.

За 12 км на північний захід від Ставищ, над річкою Торчицею (притока Росі), розташоване село *Торчиця*. Назву села, як і річки (яка зараз висохла), дехто з істориків зв'язує з давніми торками, що в XI ст. поселилися поблизу Київської Русі².

Місцеві жителі ще й зараз розповідають, що на місці сучасного села Торчиці було колись місто Торчеськ. Доказом того, що тут справді було колись місто, є залишки над річкою двох валів довжиною приблизно по 150 м та наявність підземного ходу біля них.

В кінці XIV — на початку XV ст. навколишня місцевість почала заселятися. Можливо, саме в цей час на урочищі над річкою Торчицею знову почало виростати поселення.

З кінця XVI ст. Торчиця, разом з іншими селами, була вже власністю Турбовських і Братковських. Під час татарської навали майже всі ці володіння, за винятком Нечайни, були спустошені. Після цього Торчиця була продана князю Янушеві Збараському, воеводі Брацлавському.

В 1648 р. Торчиця була приєднана до Білоцерківського полку і стала сотенним містом. Після закінчення козацьких воєн належала до Володарського маєтку князів Вишневецьких.

Про населення села є такі відомості: в 1863 р. тут був 1061 житель, в 1885 р. — 1670, а в 1890 р. — 2530. До речі, як зазначає Л. Похилевич, Торчиця до 1813 р. звалася містечком³.

¹ Див. Л. Похилевич, Цит. праця, стор. 435.

² Див. E. Rulikowski, Torczyca, Słownik geograficzny..., т. XII, стор. 403.

³ Див. Л. Похилевич, Цит. праця, стор. 435.

Територіальні діалекти, як вчить Й. В. Сталін, — це «відгалуження від загальнонародної національної мови», вони мають свій основний словниковий фонд і граматичну будову і служать засобом, знаряддям, з допомогою якого можуть спілкуватися люди на певній, обмеженій території.

Під впливом змін в економіці і класовій структурі радянського народу, що сталися в нас після Жовтня, в усній народній мові також відбуваються деякі зміни. Вона поступово, але весь час поповнюється і збагачується новими словами і виразами, спільними з лексикою і фразеологією загальнонародної української мови, вирівнює деякі свої структурні елементи, відповідно до норм літературної мови тощо.

Виразніше виступають ці зміни у словниковому складі територіальних діалектів, який, як відмічає академік В. В. Виноградов, «швидше і ширше всього реагує на всі зміни у виробництві і в усіх інших сферах суспільного життя. В його розвитку здійснюється своєрідна реєстрація і закріплення невпинної творчої пізнавальної роботи суспільства»¹.

В живій народній мові процес змін урізноманітнюється тим, що літературна мова, плідотворно впливаючи на діалекти, в той же час живиться соками народної мови, відбирає з неї все найнеобхідніше, найкорисніше і відкидає «все випадкове, тимчасове і нетривке, капризне, фонетично викривлене, що не збігається з різними причинами з основним «духом», тобто ладом загальноплемінної мови»².

* * *

В лексиці досліджуваних говірок, як і в кожній говірці, за радянських часів з активного фонду відсіялась або відсівається, насамперед, значна кількість слів, які означають віджилі предмети і поняття, а також ті місцеві (локальні) слова, що мають відповідні усталені еквіваленти в загальнонародній українській мові.

Як і в літературній мові, у говірках зовсім вийшли з практичного вжитку слова, пов'язані з старим державним ладом і органами його управління. Тільки від людей похилого віку при їх спогадах про минуле можна ще почути такі дореволюційні назви представників колишніх панівних класів та їх прислужників, як: *губернатор*, *граф*, *кн'аз'*, *поміщик*, *гумінний*, *лановий*, *осавул*, *стражник*, *економ* (службовець, завідуючий господарством на панській економії); слова, пов'язані з старим адміністративним управлінням: *во́лост'*, *упра́ва*, *волосний пісар*, *прістау*, *жандар(м)*, *городовий*, *со́ц'кий*, *ура́дник* тощо.

Залишилися переважно тільки в пам'яті людей найстарішого віку слова, характерні для старого дореволюційного побуту і при-

¹ В. В. Виноградов, Значение работ товарища Сталина для развития советского языкознания, «Учительская газета», 29 листопада, 1950 р., № 95.

² М. Горький, Про літературу, «Радянський письменник», 1948, стор. 6.

мітивної техніки того часу, наприклад: *м'іт'іл'* (зв'язаний з очерету куль для позначення дороги взимку під час снігопаду), *перейма* (зупинка хлопцями поїзда молодого під час весільного обряду з метою взяти з нього могорич за молоду), *сл'іпачок* (маленька примітивна саморобна лампа), *корима*, *трахт'ір*, *шин'ок*, *скалка* (трісочка, якою раніше світили) та ін.

Майже зникли (тільки в розмові стариків їх зрідка ще можна почути) слова, зв'язані з явищами класово-економічного розшарування населення дореволюційного села, наприклад: *бобіл'* (сільський пролетар; безземельний селянин, який служив у хазяїв), *літн'ак* (наймит, якого наймали лише на літній сезон), *строковец'* або *строкар* (наймит, якого наймали на певний строк), *паровий* (селянин, що мав два ґрунти землі), *ґрунтовий* (селянин, який мав один ґрунт землі), *п'іуґрунтовий* (селянин, який мав півґрунта землі) і т. д.

Як і в говірках інших наріч¹, в обстежуваних селах зникли з ужитку і замінилися більш сучасними (метричними) такі широко-вживані до революції слова на означення різних вимірів, як *рі(і)за* (від 3 до 10 моргів), *п'іур'изи*, *морґ* (1317 кв. сажнів), *п'іуморґа*, *д'іс'атіна*, *ґрунт* (приблизно 7 десятин), *лан* (від 10 до 30 дес., в залежності від місцевості); *гоко* (трохи більше літра), *п'іуґока*, *четвертіна* (5 півок); *корец'* (4 мірки), *м'ірка* (бувають різних місткостей), *гарнэц'* та ніші; назви окремих знарядь праці і речей, які зараз не вживаються, як-от: *соха*, *рало*; *очіпок*, *чушка* (головний жіночий убор), *кундугун'ка* (вид верхнього чоловічого одягу) та ін.

Зникли з широкого вжитку й такі слова, пов'язані з релігійними забобонами та святами, як *пэлін'іука*, *м'іасніц'і*, *вэліг' дэн'*, *прэч'іста*, *воздвижен'іа*, *маковой*, і под.

Поряд з відпадінням застарілих слів і переходом ряду лексичних елементів, вживаних до Великої Жовтневої соціалістичної революції, в пасивний лексичний фонл, у говірках відбувається процес перевусвідомлення багатьох слів. Для ілюстрації цього наведемо кілька прикладів.

У говірках досліджуваної місцевості слово *господарство* вживалося переважно в значенні *маєток*, *майно* — приватна власність певної, переважно заможної, особи, яка експлуатувала чужу працю і цим збагачувалась. Тепер усі колгоспники даної місцевості називають господарством двір колгоспу; пор.: «пішла на *господарство*», «машини стоять на *господарств'і*». Слово *лан* до революції означало в цій місцевості звичайну міру орної землі багатих селян (від 10 до 30 десятин) або вживалося в значенні *поля*, *ниви* взагалі; тепер, особливо у молоді (с. Розумниця), це слово набуло значення ділянки поля, закріпленої на час обробітку якоїсь культури за певною бригадою чи ланкою.

¹ Див. «Діалектологічний бюлетень» Інституту мовознавства АН УРСР, вип. I, К. 1949, стор. 45.

В пореволюційний період слово *майдан* (місце, площа) досить швидко поширилося у зменшеній формі в значенні «дитячого, спортивного та ін. майданчика». Тепер тут *майданом* називають дім, де виховуються діти-сироти, дитбудинок.

Відоме в українській розмовній мові слово фольклорного вжитку *ратай* (плугатар, орач) тепер знане в говірці с. Розкішна в значенні агітатора, оратора.

Як і в літературній загальнонародній мові, з новим значенням вживаються і такі слова, як *знатний*, *ясла*, *букс'ір* і под. Раніше слово *знатний* означало приналежність тієї чи іншої людини до «вищих», аристократичних кіл, верхівки пануючого класу. Зараз *знатний* у словосполученні *знатна людина* значить — видатна своїми заслугами в певній галузі соціалістичного будівництва людина. В дожовтневий час слово *ясла* означало господарську річ для годівлі худоби. Після революції слово *ясла*, крім того, набуло значення ще й виховного закладу для маленьких дітей, де вони залишаються вдень під час праці батьків.

Крім випадіння з словникового складу застарілих слів або переходу частини з них у пасивний лексичний фонд і процесу переусвідомлення, набуття відомими раніш словами іншого змісту, — у говірках, як і в загальнонародній мові, відбувається протилежний активний процес — поповнення їх словникового складу новими словами і виразами, що відображають зміни в нашій радянській дійсності.

Серед величезної кількості нових слів з різноманітних галузей людської діяльності, які швидко засвоюються в живій розмовній мові, найважливішу групу становлять слова і вирази, що характеризують суспільно-політичне життя: *збори*, *конф'єренція*, *агітація*, *депутат*, *конституція*, *сільрада*, *комуніст*, *комсомлаць*, *піонер*, *ленінець* і под.

Органічною частиною словника *колгоспника* стали слова на означення виробничих *об'єднань* та господарських установ: *колгосп*, *крупняний колгосп*, *гартіл*, *радгосп*, *емтеєс*, *машинотракторний парк*, *сепаратний пункт*, *інкубаторна станція*, *молочарня*, або *молшницький завод*, та ін.

Оснащення великого соціалістичного сільського господарства новими видами складних машин і забезпечення його передовою агротехнікою поповнює словниковий склад колгоспників відповідними словами-назвами цих машин і назвами різних агротехнічних засобів. Так, від представників сільськогосподарського виробництва, різних щодо освіти і віку, ми записали ряд таких технічних і агротехнічних слів і словосполучень, як: *стаціонарний двигун*, *самохідний комбайн*, *буракокомбайн*, *л'онокомбайн*, *агрэгат*, *триєр*, *органічні* і *мінералні добрива*, *агротехніка*, *агром'інімум*, *йаровізація* (насіння), *кул'т'івація*, *електробранка* і багато інших.

Колгоспний лад виховав багато передовиків сільського господарства, для яких праця стала справою честі, слави, доблесті і героїства. З цим пов'язано вживання ряду слів, що означають людей

за їх соціалістичним ставленням до праці: *тіс'ашниц'а, пэрэдовік, Гэрбій Соціалістичнойі Праці, знатна л'удіна* та ін.

У наш час, коли носії місцевих діалектів є разом з тим і активними будівниками соціалістичного життя, майже кожне слово, пов'язане не тільки із змінами в виробничому чи суспільному житті людей, а і певними заходами партії й уряду по здійсненню того чи іншого державного завдання, спрямованого на поліпшення життя народу, — знаходить (через пресу, радіо, лекції, збори, наради тощо) певне відбиття і в мові колгоспного села.

У мові сучасного колгоспного села яскраво простежується лексика і фразеологія, пов'язана з боротьбою за дальший розвиток і підвищення продуктивності сільського господарства, за впровадження в сільське господарство досягнень науки і передового досвіду. Наприклад: *с'івозм'іна, майстр'і висок'іх урожайіу, р'іст урожайінос'ці, план заходіу, високіа кул'тура обрóbки ґрунту, освóйін'н'а нов'іх с'івозм'ін, правіл'на обрóbка ґрунту, механ'ізаці'йіа пол'ов'іх роб'іт, змєншєн'н'а втрат зєрна, пров'ідні кул'тури, агро-тєхн'ічні заходи* та ін.

Боротьба за піднесення громадського колгоспного продуктивного тваринництва відповідно позначається на поширенні таких виразів, як: *борот'ба за удій молока, настр'іг воўни, обєспєчєн'н'а годіулі худоби, пос'іви кормов'іх кул'тур, пєрєх'ід на стійловє утр'іман'н'а скотє, годіула скотє зєлєними сóчными кормєми* тощо.

Інтенсивно засвоїлися у розмовній мові слова і вирази на означення людей за їх функціями у виробництві і назви посад, пов'язаних з соціалістичним господарюванням: *головє колгоспу, головє с'іл'раді, сєкрєтєр (сільради), д'ірєктор ємтєєс, зоотєхн'ік, бригад'ір, ланковє, трактор'іст, комбайнєр, пол'євóд, їздовий, обл'ікóвєц', завтóком, ком'ірнік* та ін.

Досить значний ряд слів — назв установ, підприємств та різних закладів, незнаних у старому селі, характеризує новий побут і стан культури сучасного колгоспного села. Наприклад: *род'іл'ний д'ім, або род'іл'ка, хвєл'шєрс'кий пункт, дит'ачі йєсла, будінок кул'тури, клуб, хєтє-читєл'н'є, к'іноустанóвкє, дєс'єтил'іткє, сємил'іткє і сємир'ічкє.*

Слова, пов'язані з новим колгоспним господарством, становлять найважливіше джерело поповнення лексики літературної мови як словника активістів, передової у культурному і громадсько-виробничому відношенні частини села, так і мови всього колгоспного селянства. Такі слова нової поживтневої лексики, що входять до складу основного словникового фонду сучасної української мови, як *колгосп, радгосп, л'єн'інєц', тіс'ашник, обл'ікóвєц', актив'іст, трактор'іст, аванс, трудодєн', бригад'ір, ланковє, ланковий* і багато інших, — стали невід'ємною складовою частиною лексики всіх колгоспників.

Викладені нами спостереження і наведені приклади, звичайно, не охоплюють всіх складних і різноманітних змін, які відбулися

в лексиці народних говорів за поживтневий час, і становлять лише загальні зауваження про те, що вимагає детальнішого дослідження.

* * *

Крім великої кількості нових слів, спільних з лексикою загальнонародної української літературної мови, в досліджуваних говірках відмічено чимало місцевих слів, поширених на більш чи менш вузькій території, які становлять характерну рису словникового складу цих говірок.

Переважає більшість слів вужчого територіального поширення, властивих для даної місцевості і інших правобережних, ближчих до межі з західними говорами української мови, районів, — це слова, що означають прикмети людини, професії, діяльність людей і наслідки цієї діяльності або становлять назви різних господарських речей, назви місцин, рослин тощо. Наводимо приклади на кожну із згаданих вище категорій слів.

1. Слова, що означають характерні прикмети людини, її професію, діяльність і наслідки цієї діяльності тощо: *бэдробкий* — вигрішкуватий, вирячкуватий¹; *видзигорний* — повороткий, проворний; *маздигін* л а й л. — бовдур, йолоп; *жэрамей* — ненажера; *бойдур* — різник, людина, яка забиває скот на бойні (с. Розкішна); *лейба* р і д к. — ледар² (с. Розумниця); *гемэгати* — пятакати, теревенити; *знакомувати* — товаришувати; *травіти* у вислові *травіти уруна* — рятувати буйні осінні сходи (вруни) жита і пшениці шляхом скошення, пасіння на них худоби тощо; *обкїтичит'* — прикріпити китиці до перших лат при покритті хати сніпками: «До перших лат трéба привйазат' кїтиці. *Обкїтичит'*, а тоді вже, йак *обкїтичиу*, то починають' вшивати сніпками, на кожну лату радóчками» (с. Розкішна); *напоурачуватис'*, *напоурачтитис'* — напосідатися, вперто наполягати, намагаючись будь-що домогтись чогось: «Йа *напоурачуус'а* продат' корову», «Староста обшчїни *напоурачуус'а оддат'* у Н'імесчину оунукіу моуїх»³ (с. Розкішна); *клїгат'* — помаленьку поратися, повертатися: «Йа при дóm'і поманесэн'ку *клїгайу*»; *жнїват'* — ходити на збирання врожаю; *кїхтитис'* — довго, забарно поратися біля чогось; *порозбэнтэжувати* — понищити, поруйнувати; *баран* у вислові *на баранá нести* — нести дитину на плечах у такий спосіб, щоб вона ногами обплїталася навколо тулуба того, хто несе⁴; *похот'ін'н'а* — бажання: «Учїц'ц'а

¹ Пор. *видроокий* — у говірці с. Гребінка, Гребінківського району, Київської області.

² Пор. *лейка* — у говірці с. Гребінка.

³ Пор. *наповретюватися*, *-титися* в говірці с. Писарівка, Кодимського району, Одеської області (див. О. С. Мельничук, Словник специфічної лексики с. Писарівки (Кодимського району, Одеської області), «Лексикографічний бюлетень» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, вип. II, 1952, стор. 86).

⁴ Пор. ще *на кабелки нести* — у говірці с. Гребінка.

нама́йе похот'ін'н'а»; *чан'іти* — стовбичити, довго і вперто ждати: «Вона *чан'іла-чан'іла* сама та й пішла додому» (с. Розкішна); *цѳнка* — рос. шелчок, що перекладається на українську мову словом *циголь*; *ц'іц'ібаба* у вислові *грати у ц'іц'ібаби* — грати в піжмурки¹.

2. Назви знарядь виробництва, речей домашнього вжитку і їх частин, назви одягу тощо: *паровіц'я* — риболовна снасть, яка складається з двох ятерів, з'єднаних між собою шматком полотна; *л'оник* — кілочок, яким притримують клямку, накладену на скобель; *ом'єл'он* — палиця, з допомогою якої крутять верхній камінь жорен; *штіндэр* — залізний нерухомий стояк, закріплений у нижньому камені жорен; *фуганка* — прилад, яким розтирають сало для засмаження страви²; *кундугун'ка* — рід свити або простий піджак (слово вживається тільки людьми старшого покоління паралельно, але значно рідше, з словом *гун'ка*).

3. Назви різних місцин, земельних угідь тощо: *ц'ілік* — цілина, *науооба* — земля, непридатна для хліборобства, *зал'іток* — земля, не орана рік або й кілька років; *хрѳнка* — майдан (слово тепер майже зовсім забуте і витиснуте літературним словом *майдан*); *віриѳ* — двір, подвір'я (слово вживається зрідка в говірці с. Розкішна), його активно витискує загальновідоме в цій місцевості слово *об'іс'ц'я*; у говірці с. Торчиця поруч з *гоб'іс'ц'я* зрідка зустрічається також слово *седнище* (пор. *осідок* у південно-західних говорах³); *л'ідпріп'ік* — місце між підпиччям і припичком, підприпичок; *коубашка*, *кубашка* — місце під піччю для попелу.

4. Назви рослин: *кон'ачі батого* — *ситняг* (*Heleocharis R. Br.*), пор. *жаб'яча цибула* (*Scirpus Tabernaemontani Gmel*) у південно-східній частині Чернігівщини; *сотник* — у говірці с. Липовець, Кагарлицького району на Київщині; *лісики* — айстри⁴; *помн'акі* — гвоздики, густа колюча рослина, яка росте на межах і перемижках і називається *оєреза* або *повій* в різних, навіть не дуже віддалених одна від одної, говірках має різні назви: у с. Розумниця вона називається *вэрхопл'іт*, *орац'ійѳн*, *л'уц'в'ін*, *пов'ій*, а в говірці с. Розкішна, в семи кілометрах від с. Розумниця, ця рослина має назву *дереза* або *ліц* (пор. рос. *лиций*), у згадуваній вище говірці с. Липовець — *л'іздэрэво*, у говірках Ржищівського району на Київщині — *спєнѳза*, *л'уцмин*, *пов'ій*, *дэрэза* тощо; *проскур'іна* — бруслина, пор. *попова нудь* у говірці с. Писарівка, Кодимського району на Одещині; *рибиза* — рогоза (с. Торчиця); *мороз* — морозостійка рослина з породи квітів, яка в інших місцевостях, напр., в Кагарлицькому районі на Київщині, називається *зимівниця*; *кон'іна* — конюшина.

¹ Пор. пояснення про утворення цього слова в словнику Б. Грінченка: «*Кіци* (*куци, кѳца, цѳци*) — *баба...*».

² Пор. *коуганка* — в говірці с. Гребінка.

³ Див. М. Стельмах, Над Черемошем, «Вітчизна», № 10, К., 1952, стор. 74.

⁴ Пор. *кѳхва* — в говірці с. Гребінка

⁵ Див. названу вище статтю О. С. Мельничука, стор. 87

5. Деякі інші категорії слів: назви комах, птахів, явищ природи, прислівники, що означають напрям руху або стан предмета; вигуки, спрямовані до тварин і птахів тощо. Наприклад: *чеч'ір*, зрідка *сөнэчко* (с. Розкішна), пор. рос. *божья коровка* (*coccinella*). Ця комага належить до тих, що мають різні назви по окремих говорах українського мовного ареалу. Так, у говірці с. Байраківка, Немирівського району на Вінниччині, вона має назви — *петрик*, *дусан'* і *чеч'ір*; у говірці с. Писарівка, Кодимського району на Одещині, — *засулька*¹; у говірці с. Торчиця, досліджуваного району, — *бедрик*; у словнику Б. Грінченка слово *бедрик* вжите з невідомим значенням у щедрівці («Щедрик бедрик! дайте вареник»), а також у значенні *сонечка* (*coccinella*) з посиленням на слово *бездрик*; *рабець* —

шуліка, коршак, рябець; *хурдэдзэя* — хуртовина, хурделиця, — слово поширене серед людей старшого віку с. Розкішна. *Огоном* при сл. — у безладді, хаосом, розкидано, неприбрано («усе стоїт *огоном*»); пор. західне *обгін* (звезення і стягування зрубаного дерева в кучі²); в інших місцевостях України це поняття передається словами: *хрящем*: «Як ввійшла в хату, коли дивлюсь, а там усе хрящем», Черкаськ. пов.³; *хлящем*: «Кинув хазяйство хлящем», Київ. пов.⁴; *лоском* — у говірці с. Писарівка, Кодимського району на Одещині⁵. *Такого* — отак, отуди, в тому напрямку («дорога *такого* пішла»); *напросто* — напроти («*напросто* мене його хата»). *Гух-гух* — вигук, який вживається для лякання зайців, а зрідка й для нацькування собак; *дус'-дус'* — вигук, яким кличуть індиків; *адун* — вигук, яким відганяють індиків; *хи* — вигук, який на дитячій мові означає: «обережно, опечешся»; *баз'у-баз'у* — вигук, яким кличуть овець, від вживаного в українській мові дитячого *базя* (вівця, ягня); пор. цей же вигук у говірці с. Писарівка, Кодимського району на Одещині⁶, і т. д.

6. Окремі слова різних семантичних категорій: *пар'івець* — хлібний квас, сирівець; *пар'івал*, *прор'іх* — пропуск при сівбі (с. Розкішна); в говірці с. Розумниця ці слова мають значення тільки «пропуск при косінні»; *одійем* — відходи при очищенні жита, пшениці і т. д., послід; *гондз'і* — клапті порваної одежі; *кол'чак* — колючка; *оскомелок* — обрубок сухої гілляки; *бутл'ав'іт'*, *збутл'ав'іт'* — старітися, псуватися, гнити, застарітися, зіпсуватися, згнити; *струн'ішат'* — гнити, розкладатися, покриватися струпами («соліма *струн'ішала* на пні»).

Окремо слід виділити ряд відомих у загальнонародній мові слів, які в даній місцевості набули іншого смислового значення і є, таким чином, теж діалектними.

¹ Див. О. С. Мельничук, Цит. праця, стор. 79.

² Пор. В. Шухевич, Гуцульщина, т. I, стор. 178.

³ Б. Грінченко, Словарь украинского языка.

⁴ Там же.

⁵ Див. О. С. Мельничук, Цит. праця, стор. 84.

⁶ Там же, стор. 72.

Наведемо ряд прикладів: *вєсн'анка* — земля, що виорана весною, пар; *жолобок* — невеличкий джерельний струмок; *ков'олок* — ручний саморобний прилад для різки січки, а також ослин, на який стають, коли мажуть будівлі; пор. у словнику Б. Грінченка: «*Козелок, -лка, м. раст.* Трагорогоп masus». *Кл'увати* — ловити рибу вудкою; *дубаситис'* — горланити; пор. у словнику Б. Грінченка: «*Дубасити, -шу, -сиш дубасить, колотить*»; у говірці с. Писарівка на Одещині — *дубаситись* през. — відсипатися, вилежуватися, довго спати¹. *Рачок* — складаний ніжик; *розум* — пам'ять' («Миколина хата ще при мому розумі ставилас'»); *причєна* — прибудова біля хати, хліва²; *обирати, об'ірати* — очищати, очистити від шкірки картоплю, огірки тощо; *куча* — будка для собаки; *земля* — земляна підлога в хаті; *пйатурік* — міра рідини (горілки): $\frac{1}{4}$ літра, пор. у словнику Б. Грінченка: «*Пятерік, -ка* 3) мера жидкости (водки): полведра»; *зас'ік* — куток у хаті, де ставлять кочерги й рогачі (с. Розумниця); у говірці с. Розкішна — *коц'убнік*; у словнику Б. Грінченка слово *засік, -ка* подається тільки в значенні *закром*; *стєпок* — невеличкий майданчик (клиночок) на роздоріжжі в селі, на який вранці виганяють худобу пасти; *брашка* вживається серед молоді говірки с. Розумниця, без негативного забарвлення, в значенні «група, гурт». Наприклад: «уборошна *брашка*», «ввійшли до машини *брашкою*».

Із слів менш вузького обласного поширення, які хоч і не є загальноновживаними, але ввійшли в художню літературу, трапляються в деяких джерелах і відомі для широкого кола мовлян, відзначимо такі:

1. Слова, що означають стан і діяльність людини, результати її діяльності, наприклад: *сєд'іт'* — жити, займати місце на певній території; *шєкират'* — шепелявити, пор. у М. Стельмаха: «Посмоктуючи цигарку, *шекєряв* якесь поберехеньку Полікарп Сергієнко»³; *зазнаватис'*, *зазнатис'* (з ким, з чим) — знайомитись, познайомитись: «За двіс'ці кілометріу була у Н'імєшчин'і і шче одна д'іучина, то воні *зазналіс'* і писали п'іс'ма одна одні» (с. Розкішна); *дєргат'* — розчісувати, очищати волокно конопель від костриці тощо⁴; *цибати* — стрибати (також і про тварин); *полік*, м.н. *полики* з а с т а р. — вишивки на рукавах, чохлах, маніжках, — слово відоме переважно в людей старшого віку; *стр'ій* у виразі — *іті (робіти) своїм стр'ієм* — робити по-своєму, робити, як підказує свій власний розсуд; слово відоме в говірці с. Байраківка, Немирівського району на Вінниччині.

¹ Див. О. С. Мельничук, Цит. праця, стор. 79.

² Пор. *йатка, йаточка* — у говірці с. Байбузи, Черкаського району, та в інших говірках Черкащини.

³ М. Стельмах, «На нашій землі», «Рад. письменник», К., 1949, стор. 234.

⁴ Пор. у говірці с. Писарівка, Кодимського району н- Слєщині, *дєрганка* — щітка для першого прочісування клоччя... *дєргати* — чесати (клоччя) на *дєрганці*.

2. Назви речей домашнього вжитку, їх частин тощо: *бан'ка* — глиняний вузькогорлий посуд для води (є в гуцульському говорі)¹; в говірці с. Липовець ця річ зветься *тіква*. *Затулка* — прилад, яким закривають отвір печі²; *рентух* — рід плетеного з вірвовки мішка для сіна; *гоньлка* — мішок для годівлі вівсом коней в дорозі; це слово (без придихового г) відмічено також у говірці с. Писарівка, Кодимського району, Одеської області³. *Кадуб* — велика діжка для соління городини, переважно капусти (кадіб); *шайка*, вживається переважно у множині: *шайки* — кругла і плоска тарілка, підвішена до коромисла терезів, пор. у І. Нечуя-Левицького: «Коромисло з шматками полотна кружнулося на її широких плечах, неначе почеплені на бантині терези з двома *шайками*»⁴. *Зам'іт'* збірн.с, *зам'ітіна* (про одну) — плоскі, горизонтально лежачі колоди, які при будівнанні стіни обома кінцями вставляються в пази двох стовпів (шул); пор. у М. Коцюбинського: «Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова *заміть* біліла, як ребра кістяка»⁵. *Опуст* — отвір, по якому стікає вода із ставка (шлюз); *кабиця* — літня піч, а в мові людей старшого віку і взагалі всяка піч.

3. Назви певних місць: *бакай* — вибій, вибоїна; *бэлэбэн'* — високе, відкрите, нічим не захищене від вітрів місце, вживається найчастіше у вислові: «Хата *стойт'* на *бэлэбэн'і*»; *п'ідмет* — місце на полі чи на городі, де сіють коноплі; *рудд'* — ржаве болото при березі.

4. Назви трав, грибів тощо: *бэрэжіна* — дрібна берегова трава; *квасец'* — щавель; *п'ідвійшні* — рід грибів (*Agaricus prunulus*); *корч* — куш (с. Розумниця), при частіше вживаному *кушч* у говірці с. Розкішна.

5. Слова, пов'язані з явищами природи, станом предмета тощо. *пол'іт'т'а* — сприятлива для врожаю погода; *опар*, *-рі* — парування землі ранньою весною; *навэл'ний* — дуже густий, хороший, врожайстий («Той год *навэл'на* пшениця була»); *судомити*, *зсудомити* — корчити, скорчити, взяти судорогою; *кур'ій* — гермафродит курячої породи тощо; *стайа* — ряд кіп, складених на полі.

Цікаво відмітити широке вживання підсилювальної частки *гет'* аж або просто *гет'*: за поширенням вона становить деяку специфіку місцевої мови і по ній часто розпізнають приналежність людини до даного говіркового середовища. Наприклад: «На стол'і *лэжйт' гет' аж* двоїе» (підсилення означення кількості); «*Гет'* би йа тэпер у школу *ходійла*» (=от); «А у нас *гет'* щоб нэ бліз ко *дорога*, то й на базар би нэ *вібраус'а б*» (=от); пор. ще вживання з прислівниковим значенням: «Він *п'ішоў гет'*» (=зовсім); «*Гет'* кругом *напісано*» (=всюди).

¹ Пор. Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Україн., діалектол. збірник», кн. 1, К., 1928, стор. 72.

² Пор. *затула* в с. Писарівка на південному Поділлі, в говірках Київщини ця річ зветься *заслонка* або *заслінка*.

³ Див. О. С. Мельничук, Цит. праця, стор. 87.

⁴ І. Нечуй-Левицький, Вибрані твори, т. II, 1937, стор. 40.

⁵ М. Коцюбинський, Твори, т. I, К., 1947, стор. 11.

У цій групі лексики досить помітно виділяються слова, типові більше для південно-західного наріччя, ніж для південно-східного. Наприклад: *холошн'а*, частіше у множині *холошн'і* — штанини, холоши, — пор. у говірках південно-західного наріччя: *холошні* — зимові штани з битого сукна¹; *йачмінка* — ячна солома²; *джир* — рід їжі; *припік* — припічок³; *бегір* — довга палиця, дрючок⁴; *сусел'на* — гусинь⁵; *закім, закі* — поки, — слова, часто вживані в творах О. Кобилянської, М. Вовчка⁶; *всєн'кий* — весь; *заробок* — заробіток, зарібок⁷; *похопіти* — навчитися, перейняти, схопити, багнути: «Е-е, він скоро *похопіу* молотіт'» — слово поширене в говорах Закарпаття та ін.

Інші слова цієї групи знаходять собі однозвучні відповідники у російській мові з таким же значенням, як і в українській. Наприклад: *горшечник* — гончар, пор. рос. літературне *горшечник*; *лиць бот.* (*Licium L.*), рос. *лиций*, — повій, дреза; *падух, падушливий* — задишка, задишкуватий, за словником В. Даля: «*Падушина пск. твр.* одышка, удушье, задышка»; *скорода* — польова дика цибуля і часник, пор. це слово з таким самим значенням у словнику В. Даля; *хайлб* л а й л и в е — горлохват, лайлива ненажерлива людина; найближча етимологія цього слова досить виразно розкривається в словнику В. Даля: «*Хайлб, харлб...* 1) устье русской печи; 2) горло, рот, зев, пасть; 3) крикун, горлан, бранчивый орала, горлопан».

Незважаючи на те, що вузько локальні й ширше відомі, але теж певною мірою територіально обмеженого вживання слова становлять специфічний запас лексики і є однією з характерних рис досліджуваних говірок, все ж вони не становлять основи лексичного складу цих говірок. Такою основою є загальнонародна українська лексика.

Загальнонародний характер лексики говорів даної місцевості, як говорів, що входять до складу полтавсько-київського діалектного масиву, який ліг в основу української національної мови, не вимагає спеціального доказу. Він помітний в першій-ліпшій галузі, зокрема: в суспільно-політичній і виробничій лексиці, в назвах основних дій і станів людини, назвах предметів домашнього вжитку,

¹ Дял. Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття, «Український діалектологічний збірник», кн. I, К., 1928 стор. 70; а також у Я. Головацького, О народної одежде и убранстве русинов или русских в Галичине и северо-восточн. Венгрии, СІБ, 1877: В Шухевича, Гуцульщина, т. I, стор. 120.

² У словнику Б. Грінченка подається з позначенням «Хот. у.» (Хотинський мезд).

³ У словн. Б. Грінченка обидва слова подаються з позначенням «Н. Волян. у.»

⁴ Пор. *бегар* — у праці І. Верхратського «Знадоби до словаря южнорусского», Львів, 1877, стор. 3 та В. Шухевича, Гуцульщина, т. I, стор. 100.

⁵ За словником Б. Грінченка слово поширене у кол. Подільській губ.

⁶ Пор. О. Кобилянська, В неділю рано зілля копала, 1950, стор 109; М. Вовчок, Інститутка, Твори, т. I, стор. 199.

⁷ Пор. оповідання І. Франка «Добрий заробок»; див. ще у Г. Барвінок, Оповідання, К., 1902, стор. 18.

в загальновідомих географічних назвах, назвах диких і свійських тварин і птахів, назвах членів сім'ї, частин людського тіла, пір року, сторін світу, небесних світил; в назвах явищ природи, різних дерев, рослин, квітів, грибів, плодів і т. д., — тобто, в усіх галузях лексики, в яких найбільше кореневих слів, що становлять ядро основного словникового фонду української мови.

У лексичному складі обстежених говірок є ряд слів, запозичених з інших мов, переважно з польської. Здебільшого запозичені слова належать до назв, пов'язаних з господарською та іншою діяльністю людей, назв речей домашнього вжитку, а також назв деяких інших сфер вживання. Запозичені слова звучать у говірках не завжди так, як у тій мові, з якої вони запозичені, часто змінюючись за закономірностями, характерними для даного діалекту.

Наведемо деякі приклади засвоєних місцевими говірками слів з польської мови: *згрёмпл'і* — чесалка, прилад для розчісування вовни, польськ. *grempla* (с. Розкішна); *гарнїушек* — кухоль, череп'яна чашка, польськ. *garnuszek* (с. Розкішна); *кїл'чик*, вживається переважно в множині *кїл'чики* — сережки, польськ. *kółczyk* (с. Розумниця); *майóнтóк* — маєток, багатство, майно, польськ. *majątek* (слово відоме тільки в людей старшого віку — та й то спорадично); *óгруд* — сад, польськ. *ogród* (с. Торчиця); *дз'ідз'і-нок* — двір, польськ. *dziedziniec* (с. Розкішна); *маштарка* — приміщення для кінської збруї, пор. польськ. *masztalegz* іст. конюший, слово відоме в усіх досліджуваних говірках; *дрáзга* — колючка, польськ. *drzazga*; в іншому значенні слово відоме і в діалектах російської мови, пор. у «Толковом словаре» В. Даля: «*Дрáзга ж. смл. лучина*»; поширене більше в мові людей старшого і зрідка середнього віку; молодь частіше вживає *кол'чак* і *кол'учка*; *пайстий* — жирний, з польського *łusty*; записане в говірці с. Розумниця від літніх жінок: «Він (глечик. — П. Л.) вимитий, але *плустьий*».

Поряд з цим у лексичному складі досліджених говірок є ряд спільних з польською мовою слів ширше відомих, ніж, наприклад, на східній частині України, як-от: *шк'їлка* — питомник для фруктових дерев до щеплення, польськ. *szkołka*; *злáпати* — піймати на місці злочину, польськ. *złapać*; *колицати* — колихати, польськ. *kołysać*; *дон'їру* — сьогодні, тепер, зараз, польськ. *dopięro*; *грубий* — товстий, польськ. *gruby*.

Крім зазначених вище лексичних запозичень безпосередньо з польської мови, в словниковому складі цих говірок є також слова, засвоєні переважно через посередництво польської мови, що походять з інших, неслов'янських мов — німецької, французької, латинської, угорської, румунської, голландської, та ін. Переважна більшість цього типу слів — назви предметів побутового вжитку. Наприклад: *вал'їзка* — чемоданчик (зменшена форма від польськ. *waliza*), з фр. *la valis(e)*, — відзначено в мові людей старшого віку с. Розумниця; *л'іватїга* — клізма (польськ. *lewatywa*), очевидно, від лат. *levo* — звільняти (записано в говірці с. Розкішна від людей середнього віку); *л'їстро* — дзеркало (польськ. *lustro*), від лат. *lustro* — оглядати, розглядати, — вживане переважно людьми стар-

шого віку; *фіранка* — занавіска (польськ. firanka), з нім. der Vorhang, der Vürhang; *царата* — клейонка для накривання стола (польськ. serata), з лат. sega — воскова маска і т. д.; *кит* — замазка (польськ. kit), нім. der Kitt, — на території досліджуваних говірок слово вживане всіма мовцями; від цього слова також можуть утворюватися похідні слова: *покитува́т'*, *китува́т'* (шибки), *замазат'* вікна *китом*. *Шоба* — навіс, сарайчик з двома, рідко трьома стінами для возів і господарських знарядь (польськ. szora), з нім. der Schuppen. Сюди можна віднести й такі слова, як *шва́гер* — шурин (польськ. szwagier), з нім. der Schwager; *вом'ітува́ти* — блювати (польськ. womitować), з лат. vomito; слово зафіксовано в мові людей різного віку і культурного рівня.

Слова інших сфер вживання: *хвóса* — рів, русло річки; з лат. fossa — рів; яма; канава, водовідвідний канал; русло. *Гра́са* — прилад для *копання* буряків, картоплі тощо (в говірці с. Розумниця поряд із *копáчка*, *за́ступ*, *лопа́та*); в говірці с. Розкішна *гра́са* відоме в значенні маси для мазання будівель, яка виготовляється (міситься) з суміші води, глини, полові і кізків; очевидно, нім. grassieren — витопувати. *Пас'і́увáти* — нервуватися, злитися, сердитися; *пас'і́онний* — злий, сердитий, нервовий (польськ. pasja, фр. passion — пристрасть, палке почуття): «В'ін т'і́л'ки *напас'і́увáўс'а*» (с. Розумниця), — слово вживане в говірці с. Байраківка, Немирівського району, Вінницької області, в говірці с. Писарівка, Одеської області, зафіксоване в словнику В. Даля.

Запозичення з інших мов зумовлені соціально-історичними особливостями розвитку українського народу. Зокрема наявність польських лексичних елементів у говірках даної місцевості, як і взагалі в українській мові, можна пояснити двома причинами: з одного боку, це наслідок близького спілкування українського народу даної місцевості з польським, а з другого — результат тривалого панування на Правобережній Україні польських панів, яке почалося ще в XIV ст., а особливо з XVI ст., з часу захоплення панською Польщею більшої частини території України. Характерно, що в багатьох говорах північноукраїнського наріччя, зокрема говірках, територія яких не перебувала під польсько-шляхетським гнітом, наявність польських лексичних елементів — рідке явище, в усякому разі значно рідше, ніж у говірках досліджуваного району і, треба думати, всієї Правобережної України. Крім того, відомо, що на значній частині країни (на всій Правобережній Україні, крім міста Києва і його околиць) польська мова довгий час була офіційною державною мовою, вона проникла в церковно-літературний вжиток, нею розповсюджували православні ідеї серед широких народних мас. «Звідси, — зазначає П. І. Житецький, — бере свій початок значна частина полонізмів у книжній українській мові, від яких не вільні були українські письменники не тільки за часів польського державного режиму, але навіть і тоді, коли цей режим відійшов уже у вічність»¹.

¹ П. І. Житецький, Нариси літературної історії української мови в XVII в., Українське видавництво, 1941, стор. 36.

У результаті складних історичних взаємостосунків, українського народу з польським і іншими слов'янськими народами в українській народній мові з'явився ряд слів, про походження яких тільки тоді можна буде сказати щось певне, коли буде розв'язана і вивчена великої наукової і культурної ваги проблема — проблема взаємозв'язку між слов'янськими мовами.

Найголовніші особливості лексики говірок досліджуваної території дозволяють віднести їх до групи південно-східних говорів, відмінним від яких тут є помітне нашарування південно-західних лексичних елементів та деяких іншомовних слів, переважно з польської мови.

Наявність південно-західних лексичних елементів (до речі, про це ще виразніше свідчать і деякі риси граматичної будови цих говірок) дає підставу думати, що дана територія заселялася більше з заходу — з Брацлавщини, Поділля, ніж з півночі — з Волині, Київщини, Полісся, Білорусії.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в лексиці цих говірок, як і взагалі територіальних діалектів, відбуваються такі ж процеси, як і в лексиці загальнонародної мови, причому в них досить часто зберігаються вузьколокальні й ширше відомі обласні слова, що становлять одну з характерних рис цих говірок.

Ф. Т. ЖИЛКО

ПІВДЕННОЧЕРНІГІВСЬКІ ГОВІРКИ. ПЕРЕХІДНІ ДО ПОЛТАВСЬКИХ

(Бобровицький і Новобасанський райони,
Чернігівської області)

Говірки Бобровицького і Новобасанського районів знаходяться на самому півдні Чернігівської області. Новобасанський район межує з Згурівським, Баришівським і Березанським районами, Київської області. За дореволюційним адміністративним поділом південна межа сучасного Новобасанського району була межею між Чернігівською і Полтавською губерніями.

Територія сучасних Новобасанського й Бобровицького районів уже на час формування української народності мала своє місцеве, чернігівське населення, яке заселяло й далі на південь порівняно малозалюднені землі¹. На думку М. Владимірського-Буданова, вихідці з Чернігівщини й Сіверщини — «северюки» були основним контингентом серед тих, що заселяли малозалюднені землі південного сходу тодішніх українських земель, а особливо лівобережних².

У нас немає певних даних про час заснування населених пунктів досліджуваних районів. Відомо лише, що на початку XVI ст. на «грунтах Басанських і Быковських» вже відзначено два містечка — Басань і Биков та ряд сіл, як-от: Стара Басань, Марков, Брегинці, Вороньків (Вороньки), Кулажин (Кулажинці)³ та ін. В люстрації староств Київського воеводства 1616 р. записані Бобровиця (107 будинків)⁴, Биков (55 будинків)⁵, а в люстрації Канівського замку 1552 р. серед «слуг нових» зустрічаємо прізвище Федко Басанский: це до певної міри свідчить про те, що вже в ті часи відбувалося переселення з Басані й далі на південь.

¹ А. П. Баранович, Население предстепной Украины в XVI в., «Исторические записки», т. 32, стор. 224.

² М. Владимірський-Буданов, Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.), Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. II, стор. 175.

³ П. Г. Клепатский, Очерки по истории Киевской земли, т. I, Одеса, 1912, стор. 376.

⁴ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, К., 1886, стор. 303.

⁵ Там же, стор. 313.

Склад місцевих жителів поповнювався і переселенцями (втікачами) з Правобережжя. Приплив втікачів з Правобережжя збільшився з другої половини XVI ст. і в перші десятиріччя XVII ст., коли особливо посилювався в українських землях гніт польської шляхти. Акти люблінського трибуналу, що розглядав справи про селян-втікачів, яскраво свідчать про значну кількість втікачів з різних місцевостей Правобережної України на Лівобережжя. Так, наприклад, в Бобровиці оселяються втікачі з Черняхова (Житомирщина), Рожева (Макарівський район, Київської області); в Бикові (Новобасанського району) — з Рожева, в Басані — з Ходоркова, Шепелич (на Прип'яті) ¹.

У XVI ст. була ще одна причина, що посилювала приплив втікачів з Правобережжя на Лівобережжя, — це татарські напади на Поділля. У кінці XVI і на початку XVII ст. було багато переселенців на Лівобережжя з Поділля, куди, в свою чергу, переселялися (втікачі) з Галичини й Волині ².

Під час визвольних воєн українського народу проти польської шляхти в XVII ст., особливо за гетьманщини, відбувалися масові переселення з Правобережжя на Лівобережжя, зокрема в південні райони Чернігівщини, де життя порівняно з Правобережжям було спокійніше. Про ці факти переселення читаємо в літописі XVIII ст.: народ «многими купами и таборами зо всѣх повѣтовъ собирався и болесными серцами с слезоточительными очима вѣчне з своими красными тамошними селениями и угодиями пожегнашися, що живо на сюю Днепра сторону перебѣрался, и где улюбя, по разным сегобочным полках украино-малоросейских для жития своего избѣрал и заседал месце» ³.

Місцеве населення, починаючи з XVII ст., вже виразно зберігало свої мовні риси у дальших поколіннях, про що, зокрема, свідчать акти бориспільського міського уряду. Дослідник цих актів А. Стороженко щодо цього робить такий висновок: «Для історії сільського населення в Малоросії бориспільські акти мають те значення, що доводять спадковість населення з XVII віку (багато типових бориспільських прізвищ того часу, як-от Яцути, Прожейки, Куранди, Козаковичі і т. д. — збереглися до цього часу) і осілість козаків, які були занесені в реєстр 1649 р.» ⁴.

Населення, що прийшло в південну Чернігівщину з Правобережжя і Поділля, дуже мало вплинуло на місцеві мовні особливості. Втікачі та переселенці, в новому для них мовному оточенні, втрачали свої діалектні риси, і протягом кількох поколінь їх мова злилася з місцевими говірками. До того ж частина прибулого населення була теж північної діалектної групи. Можливо, тільки окре-

¹ Архив Юго-Западной России, ч. VII, т. I, К., 1886, стор. 105.

² Див. А. Яблоновский, Левобережная Украина в XV—XVII ст. ст., «Киевская Старина», № 4, 1896.

³ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил С. Вельичко, т. II, К., 1851, стор. 355—356.

⁴ Акты Бориспольского мѣйскаго уряда 1612—1699 гг. Предисловие А. Стороженко, стор. XVI

мі елементи (переважно лексичні) прибуле населення внесло до цих говірок.

З розвитком капіталізму, а особливо з інтенсифікацією торговельних зносин і господарської спеціалізацією певних районів країни, посилюються зв'язки Полтавщини й Чернігівщини, передусім торговельні. У Новобасанському й Бобровицькому районах відбувалися великі ярмарки (Нова Басань), на які з півночі Чернігівщини привозили різні кустарні вироби (взуття, шкіру, столярні вироби та ін.), а з півдня — з Полтавщини — хліб, сало і взагалі різні продукти. Не мале значення мав і масовий відхід населення, переважно чоловіків, на заробітки на Катеринославщину, в Таврію, тобто в райони південно-східних говорів. Звідти, як свідчать тепер старі люди, молодь приносила нові пісні, різні примовки і т. ін.

Все це зумовлювало і посилювало вплив південно-східних (переважно полтавських) говорів на місцеві, внаслідок чого витискувались найвиразніші риси північної діалектної групи. Особливо ж помітно почали зникати північні діалектні риси в післяреволюційний час.

Ми розглянемо тут найбільш виразні риси місцевих говірок — їх фонетичної системи, граматичної будови і словникового складу. Разом з тим простежимо зникання в цих говірках рис східнополіських і набуття ними рис південно-східної діалектної групи (полтавських говорів), отже рис загальнонародної мови.

Матеріалом для нашого дослідження є записи діалектологічних експедицій Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР в 1951 р. (с. Козацьке і Нова Басань, Новобасанського району) і в 1952 р. (Кобижча, Рудьківка і Стара Басань, Бобровицького району), особисті спостереження автора в селах Козацькому і Новій Басані та записи, зроблені в 60-х роках XIX ст. Південно-західним відділом Російського географічного товариства в Києві¹.

1. Особливості фонетичної системи

Фонетична система південночернігівських говірок являє собою поєднання рис північної діалектної групи (східнополіських), що більш або менш помітно зникають, і рис південно-східних (полтавських), загальнонародних, які починають заступати собою північні.

Г о л о с н і

Давній звук *о* в місцевих говірках у нових закритих складах (наголошених) подекуди змінює свою природу, переходячи в інші звуки, а саме: в так званий дифтонг *уй*, в монофтонги *у*, *и*, *и¹*, *и^и*, *і*. Дифтонги, як правило, зберігаються в мові старшого покоління.

Дифтонг *уй*, а зрідка монофтонг *у*, був, очевидно, в цих говірках основним; записаний він у говірці с. Рудьківка в 60-х роках XIX ст. Наприклад: *моюйї молодости*, *твуйї миленький*, *вуйн*,

¹ Див. П. П. Чубинский, Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, т. VII, стор. 598—599.

руидненька¹. Тепер цей дифтонг записаний в с. Рудьківка тільки в старшого покоління. Так, наприклад: *вуиз*, *пуйд*, *туик*, *стуил*, *руиг*, *муий*, *поруиг*, *воруит*, *беруизка*, *голуиука*, *куиз*, *пуир*, *вуйн* та ін. Дифтонг *уй* та монофтонг *у* був записаний і в с. Шаснівка, Новобасанського району, наприклад: *ягуидка*, *чорнобруивка*, *пуйд*, на *юий*, *пьятюинку*, *матюинка*².

У наш час тільки спорадично зустрічається дифтонг *уй* у Бориспільському районі, Київської області³, тоді як у 60-х роках XIX ст. у говірці м. Бориспіль він виступав, очевидно, послідовно. Так, наприклад, в записах тих часів знаходимо: *мандруивочка*, *пуйд ногою*, *друит*⁴, *голуивку*, *вуивці*, на *крутуий гуирці*, *комуирці*⁵, *субуитоньку*, *друибен мак*⁶.

Іншого типу дифтонг — *уі* — зберігся в Старій Басані тільки в мові старшого покоління, тоді як у молодшого виступає монофтонг *и*. Наприклад: *вуїз*, *пуїд*, *туїк*, *стуїл*; *виз*, *пид*, *тик*, *стил*, *риг*, *мий* (мій), *киз*, *нир*, *сиу* (сов).

У Кобижчі в мові старшого покоління зберігся тільки монофтонг *у*, причому зустрічається він і в повноголосних звукосполученнях; у мові ж молодшого покоління — *і*.

Дифтонги в сучасних говірках досліджуваних районів взагалі зникають і зустрічаються, як ми вже відмічали, тільки в мові старшого покоління, та й то дуже рідко (*уй* чи *уі*), а здебільшого і у старшого покоління спостережено монофтонги *и* чи *и'*, в тому числі і в повноголосних звукосполученнях: *вори'т*, *доми'ука*, *пори'г*, *голи'ука* та ін.

Характерна для північних говорів риса вокалізму — збереження давнього *о* в ненаголошеній позиції в історично нових закритих складах — спостерігається досить виразно. Наприклад: *радо'ст'*, *косткі*, *о'строу*. Тільки в с. Кобижча, здебільшого в молодшого покоління, виразно помітний перехід *о* в таких умовах в *і*: *радо'іст'*, *кісто'к*, *кісткі*, *острі'уц'ем* та ін., що пояснюється впливом літературної мови.

Слідів акання в цих говірках не відмічено, і звук *о* в ненаго-

¹ Див. П. П. Чубинский, Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, т. V, стор. 601—602.

² П. П. Чубинский, Труды..., т. V, стор. 589, 551, 552, 553.

³ В. М. Браханов, Характерні риси говірок трьох населених пунктів на Бориспільщині, Київської області, Діалектологічний бюлетень, в. III, К., 1951, стор. 23.

⁴ П. П. Чубинский, Труды..., т. III, стор. 111.

⁵ Там же, стор. 145.

⁶ Там же, стор. 213.

лошеній позиції, як і в загальнонародній мові, зберігається. Наприклад: *об'їд, могіла, зор'а, сокира, лободá, окрёмий, п'їдождї, одповїсї, тоб'ї, соб'ї, полоскар' та ін.* Проте в 60-х роках акання було, очевидно, ще помітне, бо, наприклад, записувач зазначив, що в с. Рудьківка «о без наголосу починає переходити в а», хоча тут же зробив і застереження, що цей перехід «цілком розвинений в говорах задесенських»¹. Тоді ж записані й такі приклади: *гарїлка, Гарпїна, матїль, матїзка*. Тепер таких прикладів записати не вдалося, — отже акання (нехай і спорадичне) за останні 90 років відступило далі на північ, і в цьому, знову ж таки, найперше виявився вплив лівобережних (полтавських) південно-східних говорів.

Звук а після й в сучасних говірках досліджуваної місцевості не змінюється. Наприклад: *йалїна, йáма, йáсла, йáгода, йайцб, йач-м'їн', йáдрб, йакїй* і т. д. Очевидно, зміна звука а після й на е — характерна риса північного діалектного типу — ще в 60-х роках ХІХ ст. виявлялася спорадично, а тепер зовсім зникла.

Відповідно до Ъ староруської мови в усіх цих говірках виступає в наголошеній позиції звук і: *д'їд, л'їс, с'н'їг, с'їно, в'їтер, т'їло, л'їзти, в'їра, н'їшки, р'їчка, р'їдко, об'їд* і под.; тільки в Новій Басані в людей дуже похилого віку засвідчено залишки спадного дифтонга іе: *сн'їег, с'їено, л'їес, д'їело* і т. ін.

У сусідніх говірках залишки дифтонга іе відповідно до давнього Ъ (теж тільки в старшого покоління) записані в Броварському районі, Київської області (с. Велика Димерка)².

У ненаголошеній позиції відповідно до давнього Ъ виступає звук і, як у південно-східних говорах, і тільки зрідка е: Наприклад: *д'їла, д'їдбк, л'їсами, р'їчкї, с'т'їна* тощо; разом з тим: *мешбк, стена, лесбк, ведрб, венбк* та ін.

У відмінкових закінченнях іменників давнє Ъ послідовно перейшло в усіх цих говірках у і: *у гн'їзд'ї, на стол'ї, у хлев'ї* та ін.

У 60-х роках у Рудьківці, за свідченням тогочасних записів, в ненаголошеній позиції Ъ вимовлялося, як е: *беляк, белыи, беда, мєсьги (?) , песбк, стена, хлевї, река* і т. д., і тільки зрідка — як і: *ріка, цвітбк*. За останні дев'яносто років відбулося заступлення такого е (на місці Ъ в ненаголошеній позиції) звуком і. Отже, типова риса північного вокалізму тут поступається перед відповідною особливістю лівобережно-наддніпрянських (полтавських) говорів і відходить далі на північ.

Звук е, порівнюючи з північними говорами, в цих говірках починає міняти свою природу. Власне розрізняються два звуки: е, що походить з давнього е або ъ, та е на місці давнього Ъ або а — з е (ъ).

Перший з цих звуків має тенденцію змішуватися з и, як у середньонаддніпрянських говорах. Наприклад: *кόμε"н, пόμε"л, пбгре"б, дешіє"ви, голубе"н'ата, озе"рц'а, се"лб, пале"ц', че"че"віц'а, чере"з, се"бє, ме"нє, те"пєр* і т. д.

¹ П. П. Чубинський, Труды..., т. VII, в. 2, стор. 598.

² Г. П. Іжакевич, Про особливості говірок Броварського району, Київської області, Діалектологічний бюлетень, в. II, К., 1950, стор. 38.

У вимові старих людей в деяких говірках, наприклад, у Новій Басані, звук *е* тільки наближається до *и*, але ще не змішується з ним, тобто не спостерігається заступлення цього звуку звуком *и*, як у середньонаддніпрянських говорах, особливо ж у позиції перед *и*, *і*; спостережено й інше, найчастіше в молодшого покоління у Новій Басані, — порівняно менше виражена тенденція плутати у вимові ненаголошені *е* та *и*.

Звук *е*, що походить з *ѣ* та *а* з *ѣ* (*ѣ*), хоча й не пом'якшує попереднього приголосного, але й не змішується з *и*. Про це свідчать приклади, наведені нами для характеристики звуків, що відповідають давнім *ѣ* та *а* з *ѣ* (*ѣ*) в ненаголошеній позиції. Не змінює своєї природи звук *е* (з давнього *е*), тобто не змішується в ненаголошеній позиції з *и*, тільки в окремих місцевих говірках — села Козацьке, Нова Басань. В інших же говірках ця суто північна риса поступається перед відповідною особливістю загальнонародної мови.

На місці давнього *ѣ* в сполученні з сонорними між приголосними в місцевих говірках виступає *и^е* — *ри^е*, *ли^е* (Рудьківка, Стара Басань, частково Кобижча) або *е^и* — *ре^и*, *ле^и* — в інших говірках. Отже, в частині говірок у цій позиції *е* змішується з *и* під безпосереднім впливом лівобережних середньонаддніпрянських говорів. Наприклад: *хре^ибет*, *гри^им'іг'* (*грем'іти*), *тре^ивога*, *кри^иніц'а*.

У нових закритих складах звук *е* перед складом з колишнім зредукованим *ѣ* послідовно, як і в загальнонародній мові, перейшов у *і*. Наприклад: *ніч* (*нііч*), *ки^іс'іл'*, *с'ім*, *ш'іс'т'*.

Незалежно від наголошеності чи ненаголошеності позиції звук *е* в нових закритих складах перед складом з колишнім зредукованим *ѣ* зберігається, як і в говорах південно-східних. Ця риса загальна для північного і південно-східного діалектних типів. Наприклад: *поне^л*, *погре^л*, *перепел* та ін.

Звук *е* з давнього звукосполучення *-ѣе* в іменниках середнього роду *нѣ* підпав діянною аналогії і не змінився на *а* (за аналогією до закінчення знахідного відмінка), як це відбулося в південно-східних говорах. Це виразно виявляється в усіх записах 60-х років XIX ст. з говірок досліджуваної місцевості. Так, у с. Щаснівка, Новобасанського району: *заміжжечко*, *подружжечко*¹, *платечко*²; в говірці м. Борисполя: *зілле*, *зілечко*³, *гордованне*⁴. Ця риса характерна для північних і південно-західних говорів. У говірках південної Чернігівщини вона теж ще виразна, але починає вже поступатися перед заміною *е* на *а*. Отже, поряд з поширенням: *жит'г'е*, *щас'т'ч'е*, *зіл'л'е*, *п'іріе*, *присл'івіе* та ін., в говірках Кобижчі, Козацького і Нової Басані наявні й паралелі: *подв'ірія*, *п'ірія*, *кам'ін'н'а*, *присл'івія* (особливо в мові молодшого покоління).

Відповідно до давнього *а* з *ѣ* (*ѣ*) в ненаголошеній позиції не послідовно виступає *е* (без пом'якшення попереднього приголос-

¹ П. П. Чубинский, Труды..., т. V, стор. 553.

² Там же, стор. 616.

³ П. П. Чубинский, Труды..., т. III, стор. 213.

⁴ Там же, стор. 111

ного). У Рудьківці ця риса була спостережена в 60-х роках XIX ст., хоч одночасно зазначено, що звук а тільки «починає переходити» в е, що «перехід цей цілком розвинений в задесенському наріччі»¹. Наведені й приклади: *сонешиник, гледіти, запрегати*.

У сучасній говірці с. Рудьківка зрідка теж зустрічається таке е, наприклад: *колодєз', дєвет', п'амєт', глед'іт', клєну* та ін.

В говірках на захід від цієї місцевості (Броварський район)² і південний захід (Бориспільський район)³ тільки зрідка в ненаголошеній позиції виступає звук е відповідно до давнього а з ę (ж).

Давній звук і (и) перейшов, як і в загальнонародній мові, в и, а проте зрідка зустрічається середній звук між і та и, тобто цей перехід ще не усталився остаточно. Цей звук (і^и або и^и) найчастіше в місцевих говірках виявляється після шиплячих. Наприклад, *жит', ши'т', чй'сто* і под.

Разом з цим після г, к, х відповідно до давнього звука ы в цих говірках виступає і^у: *рукі^у, нógі^у, м'ухі^у, св'ахі^у* й ін.

Можливо, збереження звука і^и чи и^и до певної міри підтримується монофтонгом и^и, що виник у нових закритих складах на місці давнього о. Цей же звук и^и характерний і для сусідніх говірок, як-от для говірок Бориспільщини⁴.

Приголосні

Як і в південно-східних говорах, дзвінкі приголосні звуки в кінці слів зберігають свою дзвінкість: *дуб, чуб, сад, річ, віз, мороз, р'іж* і т. д.; в окремих говірках (Нова Басань, Козацьке) дзвінкі приголосні звуки в позиції перед глухими приголосними звучать як напівдзвінкі. Наприклад: *солод'ки, пуд'перти, вог'ки, б'іг'ти, лож'шка, голуб'ка, об'ходить, беріз'ка* й т. д.

Пом'якшення приголосних звуків у цих говірках виявляє боротьбу особливостей північного й південно-східного діалектних типів. Перемога виразно помітна на боці південно-східних особливостей. Так, про звук р в 60-х роках XIX ст. у говірці с. Рудьківка відзначалось, що він «перед приголосними або на кінці слів не пом'якшується зовсім»⁵. Наводилися тоді й приклади: *цар, бондар, вечєрать (і вечерягь); по мору*. Сучасні записи у Рудьківці відзначають твердість звука р як явище вже спорадичне. Наприклад: *ратув'ат', трасовина* та ін. В інших говірках тільки в окремих словах зберігається колишня твердість цього звука. Наприклад, у Старій Басані — *граніц'а, рама*, у Новій Басані — *бура*. Є говірки, як-от у с. Козацьке, де твердість р ще не зникла остаточно, де й тепер помітна боротьба між північним твердим і південно-східним м'яким р, хоч перевага останнього досить виразна. Це призводить до паралельних явищ: *рама — р'ама, граніца — гр'аніц'а, гр'ад, косар — косар'а, комар — комар'а, сахар — сахару*. Як свідчать

¹ П. П. Чубинский, Труды..., т. VII, в. 2, стор. 599.

² Г. П. Іжакевич, Цит. праця, стор. 37.

³ В. М. Брахов, Цит. праця, стор. 29.

⁴ Там же, стор. 27—28.

⁵ П. П. Чубинский, Труды..., т. VII, в. 2, стор. 600.

записи, у цих говірках виникла й ледве вловима напівм'якість р (р) — виразна ознака занепаду твердого р. Це тільки проміжний етап до поширення риси південно-східних говорів — отже і літературної мови — м'якого р.

Перемога впливів південно-східних (полтавських переважно) ще більш виявлена в говірках, ближчих до Дніпра — Броварського й Бориспільського районів, де твердий р зустрічається зовсім-таки спорадично.

У полтавських (лівобережних південно-східних) говорах, як правило, дуже рідко зустрічаються приставні звуки, — ця ж риса характеризує і південночернігівські говірки. У цих говірках немає і приставних звуків г та й, характерних для північної частини східнополіських говорів. Наприклад: *у́хо, у́ж, у́го́л'ле, у́з'кі(й), у́л'к, у́лиц'а, о́зеро, о́сен', о́рел, о́вес, о́конце, о́р'іх, о́гбн', о́р'ат', удова, ону́к*. Тільки в окремих говірках, як-от у Старій Басані, у старшого покоління записано *гу́ж*, а початковий звук о лабіалізувався і перетворився в у: *уну́к, узу́т'*. Цей факт знову-таки свідчить про перемогу полтавських говіркових рис над північними.

Після губних приголосних б, в, м, п перед звуком, що походить з давнього ґ (ж), виникає й або л. Це було спостережено в Рудьківці в 60-х роках ХІХ ст.; наприклад: *диу́л'и́ц'ца* (дивлицьця), *ку́пл'іт'* (купліть), *ми́ич* (мьич), *пйі́т'* (пьить) та ін.

Ця ж риса досить виразно виявлена і в сучасних досліджуваних говірках: *ло́ул'ат', л'у́бл'ат', ломл'ат', діу́л'а́ц'ца* та ін.

Після приголосних губних в, м, які втратили свою м'якість перед звуком а, що походить з давнього ґ (ж), як правило, виник й. Наприклад, у Рудьківці в 60-х роках було записано: *ми́а́со* (м'ясо), *ми́а́ти* (м'яти), *ми́ак'и́и* (м'який). Це саме спостерігається і в сучасних говірках.

Приголосні звуки (за винятком губних, р та й) в позиції після голосного перед давнім звукосполученням -йє подовжуються. Так, наприклад: *нас'и́н'н'е, вес'і́л'л'е, кам'и́н'н'е, клб́ч'ч'е, шма́т'т'е, спан'н'е, жит'т'е, з'і́л'л'е, сн'і́дан'н'е* і под.

2. Особливості граматичної будови

Грамматична будова південночернігівських говорів значною мірою зберігає особливості північних (східнополіських) говорів, а разом з тим має і риси південно-східних (полтавських). При цьому риси північні в частині говірок досить виразно поступаються перед південно-східними.

Ми розглянемо тільки деякі з найбільш виразних місцевих морфологічних особливостей граматичної будови цих говірок.

І м е н н и к

З північних рис граматичної будови по всіх говірках, як і сусідніх Броварського¹ та Бориспільського² районів, найбільш стійко зберігається закінчення -у в дав. відмінку однини іменників чоло-

¹ Г. П. Іжакевич, Цит. праця, стор. 51.

² В. М. Брахов, Цит. праця, стор. 30.

вічого і середнього роду II відміни. Наприклад: *брату, товаришу, же^чниху, кон'у, краю, дубу, л'ісу, лану, серцу, обонцу* і т. д.

Досить послідовно зберігається розрізнення відмінкових закінчень однини твердих і м'яких основ іменників I і II відміни. Отже: *земл'яу, долонею, криницею; колбдезем, конём, полем, серцем, гайем, райем*. Хоча в окремих випадках, особливо в говірці с. Рудьківка, починає впливати тверда основа на оформлення відмінкових закінчень м'якої основи та основи на ж, ч, ш. Наприклад: *долон'ою, земл'б'ю, душб'ю, колбд'аз'ом* і т. ін.

Іменники з суфіксом *-ан-* у множині зберігають давнє закінчення *-е* (в говірках Нової Басані й Козацького): *сел'ане, цигане, громад'ане, мешчане*; так само й *л'уде, сус'іде*. В інших говірках цієї місцевості, особливо ближчих до залізниці Київ—Ніжин—Бахмач, вже зруйнована давніша система закінчень і поширилося типове для південно-східних діалектів закінчення *-и*: *сел'ани, громад'ани, цигани* і т. д.

Це явище особливо помітне й у говірках сусідніх, наприклад, Броварського району¹, де давнє закінчення *-е* зберігається тільки подекуди в окремих говірках, та й то лише у старшого, зрідка й середнього покоління.

Іменники III відміни в род. відмінку однини мають переважно закінчення *-і*; в окремих тільки говірках є закінчення *-и*, що виникло, як і в південно-західних говорах, внаслідок фонетичних змін з давнього *и* (*i*). Саме цим північні й південно-західні говори відмінні від південно-східних, де діяла аналогія при оформленні цього закінчення (до іменників *а-основ*). Проте і в цих говірках можливий інший процес, а саме: руйнування давнішої системи закінчень і поширення закінчень південно-східних (полтавських) говорів. Так, у говірках, ближчих до залізниці (Кобижча, Стара Басань й Рудьківка), значно більш поширене закінчення *-і*.

Вагання між закінченням *-і, -и* в род. відм. однини іменників III відміни досить виразні і в сусідніх говірках, наприклад на Бориспільщині, причому в говірці м. Борисполя переважає закінчення *-и*. Можливо, це пояснюється особливостями заселення і дозаселення цих місцевостей. Закінчення *-і* в даній формі не є збереженням давнього закінчення *-и* (*-i*), бо, як правило, давній звук і перейшов в сучасне *и*, і тільки зрідка зустрічається звук *и*¹. Цей фонетичний процес міг до певної міри тільки сприяти поширенню південно-східної (полтавської) риси. Наведемо для прикладу: *т'ін'і — т'іни, сол'і — соли, л'убов'і — л'убови, в'іс'т'і — в'істи*.

Особливо поширилося закінчення *-і* в дав. і місц. відмінках однини III відміни, за винятком говірки с. Кобижча, де зберігається і закінчення *-и*. Наприклад: *(в) т'ін'і, (в) сол'і, (на) кос'т'і* та ін.

Отже, південночернігівські говірки цієї рисою відходять від північних говорів, що в частині говірок споріднені з південно-західними. При оформленні дав. і місц. відмінків однини III відміни почали діяти процеси аналогії, переважаючи над фонетичними змінами.

¹ Г. П. Іжакевич, Цит. праця, стор. 41.

Прикметники в наз. відм. однини чоловічого роду мають стягнене закінчення. Ця риса була зафіксована і в 60-х роках XIX ст. у говірці с. Рудьківка: *поўни* (повны), *біли* (білы). У сучасних говірках ця особливість граматичної будови зберігається в Рудьківці, Новій Басані і Козацькому, а також і в говірках Броварського району¹. Так, наприклад, у досліджуваних говірках: *молоді хлопець*, *гостри ніж*, *мішачи хвист* (хвуйст), *жаб'ачи*, *кур'ачи* тощо.

У говірках Старої Басані та Кобижчі вже перемогло нестягнене закінчення: *добрий*, *молодий хлопець*, *гострий ніж*, *солодкий*, *мокрый* тощо.

У наз. відм. множини закінчення *-и*, характерне для північних говорів, зберігається в говірках, що більш віддалені від залізничного сполучення, — в Новій Басані й Козацькому. Наприклад: *добри*, *чужі*, *гари*, *високи*.

Частина північних говорів, як відомо, в називн. відмінку множини прикметників має стягнене закінчення. Отже, виникає закінчення *-и*, тоді як у південно-східних і південно-західних діалектах за аналогією до відмінкових форм вказівних займенників (*всьѣ* — називн. жіночого роду і знахідн. жіночого і чоловічого роду) виникло закінчення *-і*.

Саме під впливом південно-східних говорів у місцевих говірках Кобижчі, Рудьківки й Старої Басані, що більше підпадали стороннім мовним впливам, закінчення *-и* витискується закінченням *-і*. Наприклад: *добрі браті*, *чорні коні*, *чужі люди*.

Далі на захід і південний захід, в говірках Бориспільського району, прикметники в називн. відмінку множини ще зберігають закінчення *-и*².

Північні говори поряд із стягненим зберігають у множині й повне закінчення, оформлене за зразком давніших закінчень жіночого роду (та чоловічого в знахідн. відмінку) *-ыѣ* > *-ийе*. Ця особливість збереглася і в частині досліджуваних говірок (Нова і Стара Басань), здебільшого в мові старшого покоління. Молодше й середнє покоління, як правило, знають тільки стягнене закінчення *-і*.

Характерно, що в присвійних прикметниках по всіх досліджуваних говірках відоме стягнене закінчення *-и* в називн. відмінку множини. Наприклад: *материни*, *бат'кови*, *братови* тощо.

Повні форми у називн. відмінку множини субстантивованих прикметників зустрічаються навіть у тих говірках, де вони загалом зникли (наприклад, у Новій Басані): *молодийе гуляють*; *старийе пошлі додому*; *старийі і так живуть*.

У говірках, де є паралельні повні й стягнені форми прикметників у називн. множини, спостерігається певна послідовність у їх вживанні, а саме: у препозиції — скорочені форми, а в постпозиції та в складі присудка — повні. Наприклад, у старшого покоління

¹ Г. П. Іжакевич, Цит. праця, стор. 42.

² В. М. Брахов, Цит. праця, стор. 31.

в Новій Басані: *молоді хлопці'і пошли, хлопці'і молодійе, охочі гу-л'ат'*; або в Козацькому: *багати такі л'уде; це село було такійе багатеіе*.

Дієслово

Інфінітив з основою на голосний має суфікс -т', як в усіх північних говорах. Наприклад: *ходить', робит', сид'іт', возит', молотит'* і под. Тільки в говірці Старої Басані відзначено паралельні суфікси -ти, -т'. Можливо, це пояснюється особливостями заселення чи дозаселення цього містечка, а можливо — і впливами південно-східних, сусідніх полтавських говорів, де відомі ці дві паралельні форми інфінітива.

Дієслова II дієвідміни в 1-й особі однини мають перехід кінцевого звука основи д в ж. Ця риса зафіксована була в Рудьківці в 60-х роках XIX ст.: *сижу* (сыжу), *хожу*, *блужу*. Те саме є і тепер у говірках Рудьківки, Старої Басані, тоді як у говірках Нової Басані і Козацького звук д у цих дієслівних формах переходить у дж: *ходжу*, *буджу*, *воджу*, *сиджу* і т. д. В Кобижчі зустрічаються паралельні форми: *ходжу* — *хожу*, *воджу* — *вожу* тощо.

Майбутній час дієслів недоконаного виду має дві форми: аналітичну (*буду робит'*) і синтетичну (*робитиму*). Перша форма поширена в багатьох говорах української мови, а в східнополіських — вона єдина. Південночернігівські говірки зазнали впливу південно-східних говорів, набувши синтетичної форми майбутнього часу. Проте в цих говірках синтетична форма має певну семантичну відмінність від аналітичної. Так, спостережено в говірці с. Козацьке, що синтетична форма означає дію, яка відбуватиметься незабаром чи взагалі сьогодні, тоді як аналітична означає дію, невизначену щодо часу, яка відбудеться взагалі колись, пор.: *нестиму* (зараз, тепер) і *буду нести* (колись в майбутньому, можливо й завтра, тобто в невизначений точно час).

Крім звичайної форми наказового способу в 1-й особі множини. — *ход'ім, нес'ім, бер'ім* та ін., — в цих говірках зустрічається і форма: *ход'ом, нес'ом, бер'ом* та ін., яка поширена більше у північній частині чернігівських говорів. Закінчення -ом виникло під впливом колишніх закінчень дійсного способу (I—III класів) -ем', де звук е в наголошеній позиції перед твердим приголосним перейшов у о. Це явище характерне і для говорів білоруської мови.

В окремих говірках, як-от Нової Басані, замість 1-ї особи множини наказового способу дієслів недоконаного виду, вживається аналітична форма 1-ї особи множини майбутнього часу з наказовою інтонацією: *будем робит'*, *будем носит'*, *будем вічат'*. Ця риса виразно виявлена в лівобережних середньонадніпряньських говорах.

Характерний для північних говорів (східнополіських) дієслівний суфікс -ова- є основним і для південночернігівських говірок, хоча помітне в деяких говірках (Козацьке, Кобижча) заступлення його

суфіксом -ува-: *годовáт'*, *раховáт'*, *ци'ловáт'*, *мал'овáт'* тощо; а разом з тим: *ци'лувáт'*, *ци'лувáти* (молоде покоління Старої Басані), *д'áкуват'*, *годувáт'*, *рахувáт'* і под.

3. Особливості словникового складу

Словниковий склад південночернігівських говірок свідчить про переважно північні (східнополіські) особливості, хоча є і слова, що характерні для південно-східних і навіть південно-західних діалектів. Ми наведемо для прикладу деякі з місцевих обласних слів.

Загальна назва приміщення для сільськогосподарських тварин — *сарáй* найбільш поширена в говірках південної Чернігівщини. Тільки в окремих південночернігівських говірках *сарáй* заступлено словом *хлiв* (Рудьківка), що прийшло з півдня. Слово *хлiв* (хл'іу) відоме і по багатьох інших говорах Чернігівщини, але з вужчим значенням — приміщення для свиней, овець тощо.

З соціалістичною перебудовою села й розвитком колективного сільського господарства замість загальної назви *сарáй* поширилися інші з диференційованим значенням: *кон'юшня* (кон'ушн'а), *корiвня* (кор'іун'а), *свинáрня* (свинáрн'а), *овчáрня* (овчáрн'а).

Вузькомісцевим є слово *седушка* (Нова Басань), *седáлка* (Козацьке) — лавка з закопаними ніжками біля воріт. В окремих говірках розрізняється *гóлле* (гóл'л'е), якщо воно велике, а якщо

дрібне — *руззе* (руйз'з'е) (Нова Басань). Це слово відоме й у інших говірках, як-от у Борисполі — *різзя* (р'із'з'а) ¹.

Поширене тут *св'язь* (св'аз', «ощіп»), хоча рідше й паралельно вживане *ощіп* (ощч'іп), що прийшло з півдня (Полтавщина). Під впливом полтавських говірок слово *сволок* поширилося в південночернігівських говірках, а північнополіське *т'рам* (тр'ам) звузило своє значення — «сволок» тільки у коморі чи хліві.

Слово, що більш поширене в північних говорах, *настильник* — відповідне до «скатерть» південно-східних і південно-західних діалектів. *Постілка* (пост'ілка) — «ковдра» (з вовни). *Кóновка* тут означає «кухоль», тоді як у південно-західних говорах — «відро», у місцевих же говірках на означення «відра» вживане *цебérко*.

Поряд з *могилки*, типовим для північних говорів, набуло поширення, а в деяких говірках і переваги, — *клядбище* і поряд з ним *гробовище* (Козацьке).

Цікаво, що на колишній різноманітний склад населення (з різних діалектних груп) вказує назва картоплі. Так, у Новій Басані, за свідченням старожилів, колись було поширене *барабóля*. У говірці с. Кобижча відома як стара назва *ріпа* (знов-таки з окремих південно-західних говіркових груп). Поряд з *картóпля* тепер більш поширене в місцевих говірках *картóшка*.

У більшості місцевих говірок поширена назва *кіяхи* (кіяхи) — «кукурудза». Проте поряд з цим обласним словом у говірках Кобижчі і Нової Басані є *кукуру́за* і *пшени́чка*. Крім того, в говірці

¹ В. М. Брахнов, Цит. праця, стор. 19.

Нової Басані зрідка вживане *калѣчи'ки*, що прийшло з сусідніх полтавських говірок.

Старі люди свідчать, що в місцевих говірках колись було поширене *каліт'ка* — торбинка з шкіри для грошей. Тепер ще зустрічається це слово на означення капшука для тютюну.

У цих говірках слово *орѣля* вже поступається перед *гойдалка*; в окремих селах ці слова відомі як паралельні (Стара Басань) або вже знане тільки *гойдалка* (Козацьке, Кобижча). Є говірки (Рудківка), де поряд з *орѣля* відоме й *коліска* (в тому ж таки значенні) або інші назви — *качельна* чи *віхалка* (Нова Басань).

Майже по всіх говірках поширене слово *драговина*, *драгва* і тільки в с. Рудківка — *трасовина*.

Старовинне слово *чѣлядь* («молодь») відоме в більшості говірок, тоді як *чѣлядник* («наймит») вже виходить з ужитку або зустрічається в окремих тільки говірках (Стара Басань).

Досить поширене тут і слово *ратай*, яке, проте, витискується словом *орач* (Стара Басань, Козацьке) або паралельним *пѣхар* (Нова Басань, Кобижча).

* *
*

Південночернігівські говірки, належачи за своєю природою до північних говорів, зазнали, проте, таких змін під впливом південно-східних і, в окремих випадках, південно-західних говорів, що в них виникає ряд нових рис, спільних з полтавськими говірками. Ці нові риси або цілком виявлені й заступили північні, або ще йдеться про змагання між ними з перемогою південно-східних, або останні ще тільки починають виявлятися. Таким чином, багатьма своїми рисами південночернігівські говірки є перехідними від північних говорів до південно-східних (полтавських). Це свідчить про те, що риси полтавсько-київського діалекту, який ліг в основу української національної мови, щодалі більш поширюються, а риси північної діалектної групи (східнополіські) щораз далі поступаються перед полтавсько-київськими, загальнонародними, поступово занепадаючи і виходячи з ужитку.

И. О. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД СИНТАКСИСОМ УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

Нижнє Подністров'я — один з найдавніших районів поселення східнослов'янських племен (уличів та тиверців). Перед радянськими вченими поставлено досить складне питання про ранню історію слов'ян на Дністрі, що є важливою частиною ще складнішого питання про історію східних слов'ян давніших часів, над яким посилено працюють археологи та історики. Але археологічні матеріали XII—XVII ст., на підставі яких уже зроблено досить важливі для розв'язання цього питання висновки¹, поки що не розроблені. Хоч робота над цим завданням ведеться комплексно, але, на жаль, сюди зовсім не залучено мовознавців-діалектологів. Українські говірки Нижнього Подністров'я до цього часу ще зовсім не вивчалися. Наші спостереження над говірками Нижнього Подністров'я (звуквою системою, граматичною будовою, лексикою) привели до висновку про безперервність проживання східних слов'ян — пізніше українців — на лівому березі Нижнього Дністра і східному березі Дністровського лиману. Незважаючи на особливу складність історичних умов життя (набіги різних східних кочових племен в IX—XII ст., більше як трьохсотлітнє лихоліття турецької окупації — одного з найтемніших і найсумніших періодів історії краю), Нижнє Подністров'я ніколи не було «пустинею», його ніколи не залишали давні жителі — слов'яни. Після визволення від турецької окупації відбулося значне дозаселення краю з північних сусідніх районів, із заходу та сходу. При цьому слід мати на увазі, що значну частину загального контингенту тих, хто дозаселявав, становили колишні жителі Нижнього Подністров'я, які в часи турецького лихоліття, рятуючись від загарбників, тимчасово відійшли були в сусідні північні гірські та лісисті райони. Отже, є підстави вважати, що це дозаселення майже не вплинуло на самотність розвитку місцевих говірок, хоч, безумовно, й дало певні інодіалектні нашарування.

Завданням цієї статті є розгляд головніших синтаксичних особливостей у межах простого речення українських говірок Нижнього Подністров'я.

¹ Г. Б. Федоров, Славяне Поднепровья, «Вестник Академии наук СССР», № 2, 1952, стор. 92—101.

Форми вираження підмета

Найбільш вживаними формами вираження суб'єкта дії в досліджуваних говірках є: іменник, займенник, субстантивований прикметник чи дієприкметник в називному відмінку, числівник у сполученні з іменником в називному або родовому відмінку, сполучення іменника або займенника в називному відмінку з іменником або займенником в орудному відмінку за допомогою прийменника *з*, сполучення двох іменників або іменника і займенника за допомогою єднального сполучника *і*, а також сполучника *та* (=і). Наприклад: «У ривол'уц'їю с'імнац'атого гóда проходиу тут *Котóус'кий*» (Біляївка); «А ў нашому колхóз'і «Іскра» *їа* получила сóрок вóс'мого гóду пофáл'ний лист» (Миколаївка); «*Крас'і* вошли [в Маяки. — *Й. Д.*] з напраўл'ен'їа Б'іл'айіуки / с тирáспол'с'кой дорóги» (Маяки); «Уперед'ї йїхали *Тугар Воук* і *Бурунда*» (Роксоляни); «Це уже *їа* з *з'ат'ом* стройїли» (Біляївка); «Прийдём ў колхоз на роботу / і *зв'їновїй* росприд'їл'аїе нам роботу / і *кóжин колхозн'їк* до сáмого в'еч'їра рабóтайе» (Незавертайлівка).

Рідше підмет буває виражений кількісним або порядковим числівником в назив. відмінку та формою інфінітива: «Кручкáми *ловїти* рибу опáсно / л'ехко можна застудїтис'а» (Біляївка). При збірних числівниках «двоє», «троє», «четверо» іменники мають форму род. мн.: «Було *двóйе хлопц'їу*» (Яськи); «У дóчки *трóйе хлопчик'їу* хóде у школу» (Миролюбівка); «*Двóйе гор'їу* було» (Яськи). У складеному підметі, компонентами якого виступають числівник і займенник, частіше вживається форма назив. збірних числівників: «*Нас було двóйе* / брат і їа» (Яськи); «*Їїх трóйе* там пом'їстит'с'а» (Миколаївка). Значно рідше в таких випадках засвідчується форма родового: «Тут *їїх двох* сид'їло» (Роксоляни). Така конструкція, як відомо, характерна для південно-західних діалектів. Прикладів складеного числівникового підмета типу «*Трьох козакїв* приїхало або приїхали» (О. О. Потєбня¹ і інші мовознавці цю конструкцію вважають полонізмом), який, як відомо, так широко вживаний в західноукраїнських, особливо гуцульських, говірках, а також і у західноукраїнських письменників, в наших говірках не засвідчено.

Якщо підмет виражено іменником чи субстантивованим прикметником, то він часто може повторюватися у вигляді особового займенника 3-ї особи — *він, вона, воно, вони* (так званий плеонастичний підмет): «*Шоукїн / в'їн* ни рóде / росте їак акац'їа»; «*Куркубета / вона* ростет' їак кавун / т'їл'ки ў н'ейї ручка доуг'єнка» (Градениці); «*Сокирки / вони* кругом по кручáх ростут'» (Миколаївка); «*Мендз'єрки / вони* одм'єтн'ї от таких овец'»; «*Полт'їсак / вони* шїйеца' так ўрóд'ї кл'óшом» (Роксоляни). О. О. Шахматов речення з такими підметами називає «двуподлежащними»². Як

¹ А. А. Потєбня, Из записок по русской грамматике, Харьков, т. III, 1899, стор. 454, а також т. I, стор. 74.

² А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1941, стор. 176.

видно з наведених прикладів, у досліджуваних говірках така конструкція вживається головним чином тоді, коли подається пояснення про який-небудь предмет.

У мові старшого покоління засвідчено кілька прикладів, в яких при номінативній побудові речення реальний суб'єкт дії виражається формою непрямого відмінка, а не називного, як це звичайно для літературної української мови: «*Вілок* тоді р'ідко бували» (Яськи); «*бик'іу* йа ни чула / шоб були нутр'акій» (Миколаївка); «Там *ус'ого* водиц'а у наш'і плаун'і» (Біляївка); «*Йе л'удей* ус'аких на с'віт'і» (Роксоляни).

Якщо присудок виражений дієсловом дійсного способу в 1-й чи 2-й особі теперішнього (і майбутнього) часу, а особливо у формі минулого часу, то підмет, як і в літературній мові, здебільшого опускається: «А нам по два гиктара с половиною дали кукурузи / і сапала сама і уб'ірала сама / йак вона уже поспіла / зрубала / склала у снопи / помагала йіздовому наложуват' / а с'ічас уже ходимо чістит'» (Роксоляни). Підмет не опускається, коли значення його в реченні підкреслюється, наприклад, при протиставленні одного суб'єкта іншому і под.: «*іа молот'у* жіто / а вони кричат шо т'ікай / а то буде бомбіт'» (Біляївка).

Якщо дієслово-присудок стоїть у множині минулого часу, то після першого згадування підмета в подальшій розмові підмет може не зазначатися, навіть у формі займенника: «када *чичм'ани* задумали зв'іт'іл' вибирац'а / *пуйіхали* на Україну на Новорос'ію / бо буу приказ / йід'те" на Новорос'ію / хто ни хоче бути румїнс'ким поданством / і шукайте" соуб'і зимл'і // *з'ібрали* соуб'і три чоулов'іки уполномочених / одін Коваленко а одін Драч / а це ни запомню хто трет'ій буу з ними / ни помну // *прійіхали* с'уд'а на Хирсоншчину / ну і *отіскували* соуб'і м'есто і *прійішли* с'уд'а // *найішли* це удобне м'есто / пос'л'і *поуііхали* назад у Бисараб'ію / там *пор'адилис'* / *собрали* грош'і і *поуііхали* у Хирсон // ну первий раз йім ни удалос'а там получит' земл'і» (Роксоляни).

Форми вираження присудка

У досліджуваних говірках присудок може бути простим або складеним. І простий і складений присудок виражається в основному тими ж граматичними засобами, що і в літературній мові. Проте супроти літературної мови в українських говорах Нижнього Подністров'я форми вираження присудка мають деякі свої особливості.

1. Простий присудок

Простий присудок, як і в літературній мові, може виражатися будь-якою особовою формою дієслова. В зв'язку з тим, що синтетична форма майбутнього часу типу «ходитиму», «робитимемо» в говірках Нижнього Подністров'я зустрічається взагалі надто рідко, прикладів вираження присудка цією дієслівною формою засвідчується порівняно невелика кількість. У с. Незавертайлівці записано (правда, лише два рази і при цьому в пісні) досить незви-

чайну як для літературної, так і для розмовної української мови особову форму майбутнього часу, яка є якимсь випадковим поєднанням двох форм майбутнього часу — синтетичної «стоятимемо» і аналітичної «будемо стояти»: «Ой доки ми *будим та стоятимемо* / сиріу зимл'у та *топ'ятимо* чирвоними чоб'ітк'ами та золотими п'іт-коу'ками?».

Цей одинокий випадок контамінації різних часових форм, очевидно, слід пояснити неактуальністю для досліджуваних говірок взагалі, і говірки с. Незавертайлівка зокрема, синтетичних форм майбутнього часу. Приклад аналогічного поєднання Є. Ф. Карський засвідчив у говірках білоруської мови: «Чымъ *буду ходзицимо* да *просицимо* / тымъ бардзей самъ зраблю». Пояснює він це затемненням синтетичних форм і витисненням їх аналітичними¹.

Одна і та ж дія інколи може передаватися особовою формою двох синонімічних дієслів, утворюючи синонімічно-тавтологічні звороти: «*Пра́ла стира́ла* / а сорочка й'ака була така й ста́ла» (Яськи); «*Шата́йце'а мота́йце'а* / п'ід п'ічо́у хова́йце'а» (Яськи); «*Замк-ну́ла запе́рла* [старша внучка. — *Й. Д.*] ха́ту / а сама́ ф'іт' у во-рота́» (Яськи).

Крім зазначених форм, в досліджуваних говірках часто вживаються ще безформні присудки вигуків типу (трах, хоп, стук, грюк та ін.), які означають моментальну дію в минулому з відтінком раптовості: «А в'ін *хоп* в'ід мене^а той пир'іжок» (Роксоляни); «А ті тар'ілкі т'іл'ки *дзен'* і поб'ілис'» (Яськи).

2. Складений присудок

У досліджуваних говірках, як і в літературній мові, іменна частина складеного присудка може бути виражена іменником, прикметником, пасивним дієприкметником, числівником і займенником. Дієслівна зв'язка «бути» в формах теперішнього часу, як правило, опускається, хоч іноді, для підкреслення значення іменної частини, може зберігатися: «Лотка лотк'і різниц'а *йес'ц'*» (Біляївка).

Іменник, виступаючи в ролі іменної частини складеного присудка, може бути у формах назив. і оруд. відмінків та знахід. з прийменником *за*. Прикладів вираження іменної частини складеного присудка іменником у знахід. відмінку з прийменником *на* (типу «Його обрали *на бригадира*») в досліджуваних говірках не засвідчено.

У формі назив. відмінка іменник ставиться здебільшого тоді, коли іменна частина складеного присудка передає постійну, сталу ознаку чи властивість суб'єкта: «Ми були *хл'ібороби*» (Миколаївка); «Ба́тко його́ буу́ *буц'*» (Роксоляни); «А випал'уйут' [горшки. — *Й. Д.*] у нас комишом // *йе* так'і печ'і / *горни* називайуц'а» (Маяки); «Сап'ан буу́ *назва* лимана / типер зар'іс і зараз комиш» (Біляївка).

Для передачі не постійної, а змінної ознаки суб'єкта, пов'язаної з ним протягом якогось часу, наприклад, коли мова йде про

¹ Е. Ф. Карский, Белоруссы, т. II, в. 2, стор. 391.

професію, посаду, спеціальність, звання, заняття та ін., іменник вживається у формі оруд. відмінка: «Син буу *л'бтчиком*» (Яськи); «Вона *учіте^нл'коюу те^нпер*» (Яськи); «Їа с самого початку *лан-ковбійу* ц'ойі бавоун'анойі ланки» (Роксоляни).

Знахідний предикативний з прийменником за засвідчується по-рівняно рідко і при цьому переважно у представників старшого покоління: «Їа буу там за *сторожа* коло плем'інніх маток» (Яськи); «В'ін у Дал'нику за *голову* [колгоспу. — *И. Д.*] та ше такий заслужаний» (Роксоляни).

Проте чітку межу між значенням конструкцій з називним і орудним предикативним іменників у досліджуваних говірках, як і в літературній мові¹, провести досить важко, тому що постійна ознака суб'єкта часто може передаватися орудним відмінком і, навпаки, змінна, тимчасова ознака — називним відмінком: «З'ат' буу *сир-жánt* по фронту» (Біляївка); «Да / а *атаман* у них буу Нихайга» (Незавертайлівка); «М'ій син буу *учітил'*» (Миколаївка). З другого боку: «Ц'а палка називайіц'а *рогачілном*» (Граденці); «Пас б'ішче ранче звали *толокойу*» (Роксоляни).

Конструкція з орудним предикативним іменників у говірках Нижнього Подністров'я досить поширена. За нашими спостереженнями, кількісне співвідношення між конструкціями з називним предикативним і конструкціями з орудним предикативним іменників тут становить, приблизно, 1 : 2. Така поширеність орудного предикативного іменників в розмовній мові, з одного боку, підтверджує думку, висловлену ще О. О. Потебнею² і підтриману лінгвістами пізнішого часу, про те, що категорія орудного предикативного в слов'янських мовах є категорією зростаючою, категорією, яка витісняє інші предикативні відмінки і насамперед називний. З другого боку, така значна поширеність орудного предикативного в розмовній мові повністю заперечує антинаукове твердження українських буржуазних націоналістів про те, що ця синтаксична конструкція українській мові взагалі не властива, що українці цю конструкцію запозичили з польської мови.

В досліджуваних говірках досить часто в ролі іменної частини складеного присудка виступає прикметник, пасивний дієприкметник, порядковий числівник, в абсолютній більшості випадків в називному відмінку. Дієслівною зв'язкою при іменній частині складеного присудка, вираженій прикметником, виступають дієслова «бути», «називатися», «стати» в формах минулого і дещо рідше — теперішнього часу: «Ран'ше» *не«грамотн'і* булі / то і н'іхто н'ічого не знау» (Яськи); «Учіу мине *учітил'* Стожілоу / в'ін буу *риволу-ційний*» (Біляївка); «Ізмайл буу каналом кругом *облітий*» (Незавертайлівка); «Колгоспний скот буу *в'ікув'іруваний* с'с'удова» (Роксоляни).

¹ Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис, т. II, К., 1951, стор. 43—44.

² А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. II, Харків, 1888, стор. 493.

Порівняно менше засвідчується випадків, коли прикметник, виступаючи в ролі іменної частини складеного присудка, вживається в орудн. відмінку: «В'ін йак буў *молодїм* / то пиў вино йак к'їн'» (Незавертайлівка); «Мел'ниця пе'ред самою войноюу ста́ла *колхозной*» (Біляївка).

Кількісна перевага називного предикативного прикметників над орудним предикативним пояснюється, очевидно, тим, що в минулому прикметники в орудному відмінку в ролі іменної частини складеного присудка виступали надто рідко. З цього приводу О. О. Потебня пише: «В давніших літописних руських збірниках (Новг. I, Лавр., Іп.) орудн. предикативн. прикметників навіть у тих випадках, де орудн. іменників звичайний, становить ще більшу рідкість... У ст.-сл. прикладів мені не відомо»¹.

Про пізніше поширення орудного предикативного прикметників говорить і О. І. Соболевський: «від прикметників у церковнослов'янській і давньоруській був звичайний лише називний відмінок, і поява орудного, утвореного від прикметників, належить вже до пізнішого часу»².

В українських говорах Нижнього Подністров'я конструкція з орудним предикативним прикметників не є якоюсь рідкістю. Тому, гадаємо, справедливо буде вважати, що ця конструкція, як і конструкція з орудним предикативним іменників, в говірках Нижнього Подністров'я є категорією зростаючою.

Деякі особливості узгодження присудка з підметом

В досліджуваних говірках підмет і присудок поєднуються в основному так само, як і в літературній мові, і проти літературних норм в цих говірках є лише деякі місцеві діалектні особливості узгодження присудка з підметом.

Як відхилення від норм, в мові головним чином старшого і найстаршого поколінь, подекуди вживається старовинна синтаксична конструкція з логічним узгодженням присудка у множині з іменником збірного значення типу «храбрая дружина рыкають» («Слово о полку Ігоревім»): «Молод'аж у клуб *їдут'*» (Яськи); «Там народ наш виноград *пóл'ут'*» (Яськи); «Нан'алї гордодію і *гул'айут'* молод'аж» (Незавертайлівка); «Тепер ус'а *чел'ад'* об'їдаіут'» (Незавертайлівка); «Пол'їц'їя *подивїлис'* шо в'ін дурний / і *п'їшли'*» (Яськи); «Ў школах ранче не *ходили б'їднóга*»; «Наче йармарок йакїй / *народ посхóдилис'* дивїц'ц'а» (Миролюбівка); «Д'їтвори там дес' *найшли* снар'ад» (Миколаївка); «Там уже *публ'їка* навірно *з'їбралис'* коло клуба» (Миколаївка).

У мові молодшого і середнього поколінь така конструкція майже не засвідчується. Представники цих поколінь у таких випадках послідовно вживають літературну норму — формальне узгодження: «Тод'ї ус'а *молод'аж* *захóде* у хату» (Незавертайлівка).

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. II, стор. 516—517.

² Русский исторический синтаксис, Лекции проф. А. И. Соболевского 1892—1893 гг., литограф. изд., стор. 67. Цитується за книгою: С. И. Абакумов, Современный русский литературный язык, М., 1942, стор. 134.

Спостереження над цією реліктовою синтаксичною конструкцією показують, що таке логічне узгодження можливе лише тоді, коли підмет-іменник збірного значення означає гурт людей: *чёл'ад', мол'од'аж, нар'од* і т. п. Коли ж підмет-іменник збірного значення означає не людей, а гурт тварин і т. ін., то присудок узгоджується з ним, як і в літературній мові, лише в однині: «Уже навірно п'ізно / уже іскроўс'ка *чирида йде*» (Миколаївка); «*Скотіна приходе* гол'одна / бо на п'ол'і копи / туді н'іхт'о не п'усте» (Яськи).

Конструкція логічного узгодження присудка у множині з підметом-іменником збірного значення в досліджуваних говірках є явно відмираючою. Вирішальну роль у процесі відмирання цієї старовинної конструкції відіграє, звичайно, поширення норм літературної мови і зокрема вивчення граматики літературної мови у школі.

Є. Ф. Карський вказує на спорадичне вживання таких архаїчних конструкцій в говорах білоруської мови¹. Вживані такі конструкції і в говорах російської мови² та в російському фольклорі, зокрема в билинах³.

У розповідях та спогадах, коли мова йде про когось старшого, до кого оповідач ставиться з повагою та пошаною (батьки, близькі старші родичі та ін.), присудок при підметі, вираженому формою однини, часто вживається у множині. При цьому слід відзначити, що представники найстаршого покоління, які до своїх батьків, старших родичів і т. ін. зверталися і звертаються лише на «ви», майже послідовно (і особливо старі жінки) використовують таку синтаксичну конструкцію (форму ввічливості). Так, 110-річна Горпина Григорівна Тітєвська (Градениці) і 68-річна Мазураш Наталка Миколаївна (Яськи), досить довго розповідаючи про своїх батьків, жодного разу при підметі «батько», «мати» не вжили дієслова-присудка у формі однини: «*Бат'ко були* у Сор'оках // *бат'ко там род'илис'а* та *при'йшли* / йакраз от пе'ред жни'вами *при'йшли*»; «*Мин'і пош'или бат'ко* чир'єв'ички / то йа деу'ят' год глед'іла» (Тітєвська Г. Г.); «*Мойа ма'ма тка'ли* // *вони жал'іли* / шчо от ткан'а *получ'или* зад'ішку // *отакоб уп'али* на ст'ыл і не да'є йім д'іхати» (Роксоляни, Іщенко М. С.).

У мові середнього покоління при підметах «батько», «мати» і подібних дієслово-присудок може стояти і в множині і в однині. Молодше покоління, яке в переважній своїй більшості до батьків звертається на «ти», в розповідях і спогадах (мова не йде про звертання до старших взагалі) майже послідовно при підметах «батько», «мати» вживає дієслово-присудок у формі однини: «*М'ій бат'ко* бригад'іром *р'обе* на трахтор'ах» (Яськи).

¹ Е. Ф. Карский, Белоруссы, т. II, в. 3, стор. 90.

² Див., наприклад, В. В. Палагина, Синтаксические особенности говора западной части Томского района, Ученые записки Томского государственного университета, т. 19, 1954, стор. 16; Р. С. Овчинникова, Синтаксические особенности говора деревни Большой Курган Кировской области, там же, стор. 32.

³ А. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1938, стор. 191.

Якщо складений підмет виражено іменником в називн. відмінку однини в сполученні з іншим іменником чи його заступником (займенником або іншою субстантивованою частиною мови) в орудн. відмінку з прийменником *з*, причому якщо і перший і другий суб'єкти рівноправні (тобто якщо вони в дії беруть однакову участь), тоді присудок і у випадках препозиції, і у випадках постпозиції частіше ставиться у множині: «*Мама с т'об'ойу Машиоу робили на кукурузі ц'ого л'іта*» (Миколаївка); «*Молодій з молодбюу клан'айуца / а друшкі с'п'івайут'*»; «*Старший буйарин з старшою друшкою пйут могорич*» (Незавертайлівка). Проте нерідко в таких випадках присудок може узгоджуватися з підметом і в однині: «*Іде хлопец' з своїм бат'ком*» (Біляївка); «*М'ій Жбра з д'євочкою тойу ц'ілий ден' було грауса*» (Маяки); «*Тод'і уже виходе мама із бат'ком*» (Незавертайлівка).

Якщо ж суб'єкти нерівноправні, тобто коли провідна роль при виконанні дії належить першому суб'єкту, а другий має лише якесь допоміжне значення, тоді присудок (і в препозиції і в постпозиції), як і в літературній мові, виступає в однині: «*Кобіла стойт' із гучиком*» (Градениці). Як відомо, підмет в таких випадках можна розглядати як простий.

Якщо підмет виражено сполученням двох іменників в називн. відмінку однини за допомогою еднального сполучника *і, й, та* (=і), то присудок (і в препозиції і в постпозиції) звичайно вживається у множині: «*Полкбун'ік і л'іт'інант віскочили і ус'іх побіли / маса побіли*» (Біляївка); «*Жених і н'ев'еста ход'ат' і дєржаца за платок*» (Маяки); «*На кос'і були млин і зимл'анка*» (Миколаївка). Але часто при таких підметах присудок в препозиції ставиться в однині, узгоджуючись, власне, з першим підметом: «*Виходе бат'ко і мама і прбсе йіх до хати*»; «*С'ідає молодій і молодá / нанашул і нанашка*» (Незавертайлівка); «*Жиу чолов'ік і ж'інка / і у йіх була д'євочка*»; «*Жиу горобчик і миша*» (Біляївка).

Якщо складений підмет виражено кількісним числівником (а також якимсь іншим словом з числовим значенням) у сполученні з іменником у називн. або род. відмінку, то дієслово-присудок у більшості випадків і в препозиції і в постпозиції буває в однині: «*Два чолов'іки туді п'ішло*» (Яськи); «*Дв'і лотки йде*» (Миколаївка); «*Ікзаминт поїхало сдават' т'ілько дес'іт' ученик'іу*» (Роксоляни). Рідше в таких випадках дієслово-присудок ставиться у множині: «*У с'ін'ах дв'і д'ішки стойали*» (Незавертайлівка); «*Колудар' / балка така глибока / там три кирніц'і булі*» (Яськи).

Якщо складений підмет виражається нерозкладним словосполученням «один одного», «один з другим», «один на одного» та ін., то присудок у цих говірках частіше виступає у множині: «*Одін на одного пр'ізвищца прикладайут'*» (Яськи); «*Одін з другим собралис' та й п'ішли*» (Роксоляни).

У нижньоподністрівських говірках досить часто трапляються випадки вживання між підметом та присудком слова та: «*Одін чолов'ік та поставіу пиримйот*» (Незавертайлівка); «*Одін пацан та п'ймау п'ят воучин'ат*»; «*Л'іда говорила / що отойо Вас'ка та*

же"ніус'а» (Миколаївка); «Оцеї синочок *та* розра́д'увау ту лі-монку *та* воно йак бахнуло і поранило»; «Те"пёр мале *та* г'ірше» [=більше. — *И. Д.*] знайе" / йак ба́тко *та* ма́ти» (Роксоляни).

Г. А. Левченко значення цієї конструкції пояснює як «ослаблення логічної підпорядкованості між членами речення»¹. М. Равлюк, характеризуючи цю особливість української мови, пише, що «при творенню таких речень думка не біжить бистрим, безперервним ходом від початку до головного висказу, але спиняється на котрійсь часті речення і прив'язує до неї окремий акт думки, якого в школі не зазначається, але якого кождий може додуматися»². На нашу думку, слово *та* в таких конструкціях не ослаблює предикативного (а також і логічного) зв'язку між підметом *та* присудком, а навпаки, підкреслює, виділяє і підсилює його. Вперше на цю характерну рису української мови звернув увагу О. О. Потебня³, який визначив слово *та* як сполучник; деякі дослідники це слово схильні розглядати як частку. Спостереження над фактами розмовної, а також літературної мови показують, що *та*, вжите між присудком *та* підметом, відіграє подвійну функцію: 1) виділяє і підсилює предикативний зв'язок між присудком *та* підметом і 2) в більшості випадків надає присудку, при якому воно виступає, модального відтінку якоїсь несподіваності, раптовості. Перше зближує *та* з сполучниками, друге — з частками.

Таке ж підсилення логічного зв'язку за допомогою вставки сполучного *та* трапляється і між іншими членами речення, наприклад, між присудком і додатком, присудком і обставиною: «Ї нас позапрошлий год *та* була Кат'а»; «Мин'і стар'і *та* було холодно»; «Ї мого брата двойуродного *та* украли дочку» (Незавертайлівка); «Ї нас *та* сил'но глибока круча» (Миколаївка).

Означення

У розмовній мові нижньоподністровців кількісно переважають узгоджені означення, виражені формами прикметників, дієприкметників, порядкових числівників, присвійних, вказівних, означальних, частково відносних *та* неозначених займенників, тобто займенників-прикметників. Характерною особливістю цих говірок є те, що неузгоджені означення, виражені род. відмінком без прийменника (типу «шапка батька, кімната сестри» *та* ін.), в порівнянні з літературною мовою тут зустрічаються рідше. У місцевих говірках у таких випадках скоріше, здається, падає вибір на узгоджені означення, що виражаються присвійними прикметниками з форматвор-

¹ Г. А. Левченко, Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ століття, К.—Х., 1946, стор. 95.

² М. Равлюк, Дієприкметники і дієприслівники в українській мові. І часть. Про дієприкметники і дієприслівники в творах Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Юрія Федьковича і Василя Стефаника, 1912, стор. 22. Цитуємо за книжкою Г. А. Левченка «Нариси з історії української літературної мови», стор. 95.

³ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, Х., 1888, т. I—II, стор. 194.

чими морфемами **-ів, ов, -ев, -їв, -єв, -ин, -ін, -їн:** «*Систрін бат'ко хлѡпц'ю ни мау*» (Градениці).

Як і в літературній мові, узгоджені означення можуть бути пре-
позитивні і постпозитивні. Постпозитивне^о означення, крім атрибу-
тивності, має ще відтінок предикативності: «С таким *горлом про-
студ'аним* чого тоуб'і ото ходіти по холод'і?» (Яськи).

У говірках засвідчуються приклади вживання у функції озна-
чення нечленних форм прикметників в називн. та знах. (що має
форму називн.) відмінках однини чол. р.: «Ні фартуха / н'і плат-
т'ачка на *буден ден'*»; «Ни хот'или... насіпат' йащик *пѡвечн'*»
(Градениці); «Наливайут' [насыпають. — *И. Д.*] *пѡвечн'* м'ішѡк ку-
курузи» (Маяки); «А той п'ідє і *голдѡвечн'*»; «Турбук такий / шо
пѡвечн' насіпат' його / то ул'ізе" п'ідис'ат пудѡу» (Незавертайлівка).

У мові старшого та найстаршого покоління трапляються (в одних
більш послідовно, у других — менш) випадки, коли при означуван-
них словах «батько», «тато», «мати» та ін., що стоять у формі
однини, означення вживається не в однині, а в множині (форми
ввічливості): «Тато *наш'і* н'ікоби у цѣркву не ходіли»; «*Мої* мама
ше розказували / шо *їй* д'ід с Чичмі прийіхау»; «От йак *наш'і*
баг'ко слухали дѡхтора» (Роксоляни). У молодших мовлян у та-
ких випадках означення узгоджується в однині.

Прикладів колишнього логічного узгодження означення з імен-
ником збірного значення типу «И многие.. шляхта на том бою.. пе-
реранены»¹ в говірках Нижнього Подністров'я не засвідчено: в та-
ких випадках послідовно має місце формальне узгодження.

Однією з характерних рис говірок Нижнього Подністров'я, як
і взагалі розмовної мови, є пропуск окремих членів речення, зок-
рема пропуск означуваного слова. Означуване слово може легко
опускатися, якщо воно згадувалося раніше або якщо предмет, про
який іде мова, знаходиться десь поблизу розмовляючих і він за-
гальновідомий, та ін.: «Син ус'о урѣм'на л'ітау / ус'і сині войу-
вали // пѣрве п'іс'мѡ *стѣрший* написау» (Роксоляни); «Не *тоїу*
а *ц'ѡїу* трѣба копѣт'» (рукою при цьому вказується на лопату);
«Онѡка.. ше у *ф'інс'ку* п'ішла на фронт» (Яськи); «Там у *пѣрв'і*
б'іл'їе вес' степ в'ід тойї бавѡбуни» (пропущено загальновідоме
«бригаді»); «*Моїа* стойт' там у се"ре"дн'ї / до неїї ше не" до-
їшла ѡче"ре"д'» (сказано про лушення кукурудзи) (Роксоляни).

Особливо часто опускаються означувані слова «жінка» і «чоло-
вік», коли означеннями їх виступають присвійні займенники «мій»,
«моя», «твій», «твоя», «ваш» та ін., які при такому вживанні суб-
стантивуються: «Тѡт'у Дѣшко / *ваш* ужє приѣйшоу с колгѡспа»
(Яськи); «*М'їй* робіу на же"л'єзн'ї / а пѡт'ім не" схѡт'іу і пе"ре"н-
їшли у колгѡсп» (Маяки).

Часто можуть опускатися означувані слова в загальновідомих
географічних назвах: «Йа ше буу у войну у *Закарпѣц'к'ї*»; «З *Зѣ-
паднойї* сус'ім інѡче балакайут'» (Біляївка); «Ми у *Зѣпадн'ї* булі /
от год назад йак йїздили» (Роксоляни).

¹ Л. А. Булаховский, Исторический комментарий к русскому литера-
турному языку, К., 1939, стор. 213.

Прямий додаток

Прямий додаток, виражений іменником, а також субстантивованим прикметником чол. р. однини із значенням особи чи взагалі істоти, в досліджуваних говірках, як і в літературній мові, передається формою знахідного-родового: «*Йа ба́т'ка ма́ло по́мн'у*» (Роксоляни); «*Ж'інка. послала чолов'їка до мо́ра*» (Новокрасне). Проте засвідчено, правда, лише три приклади, де такі іменники вжиті в старій формі знах.-називн.: «*Він [дід. — Й. Д.] пе́ре"л'їз чирез пор'їг / ув'їшо́у ў ха́ту і сфатїу́* *Вирвидуб* за чуб / і пов'їша́у його́ на к'їло́чку» (Миколаївка); «*Вит'ага́йу коро́н і ни́жу на кука́н*» (Незавертайлівка); «*В'їн то́д'ї прода́у той каба́н / а за т'ї гро́ш'ї купїу дочк'ї ха́ту*» (Яськи).

Аналогічний приклад засвідчено і для множинних форм: «*Це в'їн возїу на́ш'ї колхо́зники* на базар у Аде́с» (Яськи); «*Свої́ д'їди́ ми не" забу́ли*» (Миколаївка). Цікаво, що в останньому випадку форма знах.-називн. зберігається навіть при запереченні.

Дещо частіше це буває з іменниками-назвами осіб жін. р.: «*На́да прим'їрувати* так'ї *баво́унц'ї* йак Ганн'а Мороз» (Роксоляни); «*Йа бачила там йак'їс' ж'їнкї ў пла́унї*»; «*Отой Йак'їу / йа знайу / л'убит* *молоди́ц'ї*» (Яськи); «*Тодї в'їн з'їбра́у ус'ї д'їуча́та у круг*» (Миколаївка).

У наших записах іменники-назви тварин у множинних формах, виступаючи прямим об'єктом, приблизно, в половині до всього числа випадків засвідчуються в старих формах знах.-називн., а в другій половині — в нових формах знахідн.-родов.: «*Йа п'їду ко́н'ї напо́йу*» (Біляївка); «*Чаба́н в'їу́ц'ї зган'їе*» (Градениці); і тут же: «*Пас коней* но́чоу» (Біляївка). Часто засвідчуються такі випадки, коли поряд з давньою формою в одному і тому реченні вживається пізніша форма: «*Пом'їн'а́у в'їу́ц'ї на к'їз*» (Роксоляни).

Прямий об'єкт, виражений іменником, що означає назви домашніх птиць, здебільшого передається формою знах.-називн. множини: «*Йа мален'ко́у́ гу́си па́сти*» (Роксоляни); «*Кормїла ку́ри*» (Миколаївка). Можливо, це пояснюється тим, що форма множини іменників може сприйматися як збірна назва.

Іменники, назви неживих предметів, виступаючи у функції прямого об'єкта, в однині звичайно мають форму знах.-називного. Але трапляється чимало прикладів (далеко більше, ніж в літературній мові), коли ці іменники приймають форму знахідн.-родового. В цілому, здається, ніякої послідовності вживання в таких випадках форм знах.-називн. чи знах.-род. встановити не можна. Спорадично флексію родового відмінка в таких випадках можуть приймати (причому не лише в однині, а й у множині) і деякі інші іменники жіночого та середнього роду: «*А мн'аса дес' би йа йїла*» (Яськи); «*С'їчас ско́рс'їу* вобшчє́ р'їдко ро́бл'ат'» (Біляївка); «*Ба́т'ко дочку часту́е / шча́с'ц'а й до́л'ї дару́їе*»; «*Ой ста́роста хоче" руп уз'ати / шо вїве"дут' нас із ха́ти / шо вїве"дут' нас із ха́ти надв'їр погу́л'ати / чел'ад'ї пов'їда́ти*» (Незавертайлівка). Можливо, що ця остання особливість знаходиться в якомусь зв'язку з родовим паритивним.

При перехідних дієсловах із заперечною часткою **не** прямий додаток інколи може виражатися знахідним відмінком, а не родовим, як це має місце в літературній мові: «Тв'їй папа не купе^н башмакі»; «Іа т'їки ни знайу *фам'їлію* його»; «Не дам то^{уб}і б'їл'ше сїто» (Роксоляни); «У мене *лішн'ї грош'ї* не було»; «А чо^{го} ти *шпакі* не^н приб'рала?» (Яськи).

В літературній мові прямий об'єкт передається родовим безприменниковим тоді, коли дія переходить не на увесь предмет, а лише на його частину чи на невизначене ціле і коли при перехідному дієслові є заперечна частка **не**. У місцевих говірках прямий об'єкт часто ще може передаватися надто рідкісною в літературному вжитку конструкцією родового тимчасового користування. За О. О. Шахматовим, такий родовий відмінок означає «предметы и состояния, испрашиваемые во временное пользование»¹, який звичайно сполучається з формами наказового способу дієслів **дати**, **подати**, **позичити**, **показати** і подібними, рідше з формами дійсного способу цих же дієслів. Наприклад:

а) при дієслівних формах наказового способу: «Дай мен'ні *ножица* / йа в'їдріжу цей мутузок»; «Ти *позич* йїй *збишета* / а вона заўтра купе^н» (Яськи); «Н'їночка / дай мен'ні своїй *шчїпчик'їу*» (Роксоляни); «Н'їла / дай мен'ні своїй *качалки*» (Біляївка); «Д'єдушка / дайте^н т'їт'ї своїй *пїлочки* в'їтпил'ати доску» (Яськи);

б) при дієслівних формах дійсного способу: «П'їду *пожїчу сапї*» (Роксоляни); «Вона мен'ні *дала* своїй *рїчки* писати»; «Ти *позичау* ко^{му} *коси?*» (Яськи).

В усіх інших випадках способи вираження прямого додатка в говірках Нижнього Подністров'я проти літературної мови ніяких відхилень не мають.

Обставини

Однією з характерних ознак синтаксису говірок Нижнього Подністров'я є часте вживання (головним чином представниками старших поколінь) прислівника займенникового походження **де** в значенні **куди**: «Ти *де* ідеш / до мами?»; «А *де* мама п'їшла / Гал'а?» (Градениці); «Іа *де* п'їду / вона ни пов'їре^н» (Незавертайлівка). Останній приклад вживання **де** в значенні **куди** записано з пісні від 23-річної Мартилор П. С. Не в пісенній мові прикладів такої заміни в мові представників молодших поколінь нами не засвідчено.

Таке вживання прислівника **де** є не що інше, як архаїзм: раніше в слов'янських мовах прислівник **де** (< *гдѣ* < *гѣдѣ*) вживався нерозчленовано і в значенні **де** (з місцевим відмінком), і в значенні **куди** (із знахідним відмінком)². Нерозчленоване вживання прислівника **де** зустрічається і в деяких інших українських, білору-

¹ А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, стор. 322.

² И. И. Срезневский, Материалы для словаря древне-русского языка по писанным памятникам, СПб., 1893—1903, т. I, стор. 1388.

ських та російських говорах¹. Знане це явище і в інших слов'янських мовах, наприклад: в болгарській та польській цей прислівник (*кѣде, gdzie*) взагалі (там це літературна норма) вживається нерозчленовано, пор. болг.: «Кѣде е майка им?» і «Ти кѣде отиваш?»; пол.: «*Gdzie byłeś tego lata?*» і «*Gdzie idziesz teraz?*»².

У функції обставини часу в цих говірках не зустрічаються такі загально поширені в літературному житті прислівники, як *взимку, влітку*, їх послідовно замінюють адвербіалізовані форми *літом, зимою (з'імб'юу), ранком*: «*Зимб'юу п'ішоу у плаўн'у / комиш'у нажаў*» (Градениці); «*З'імб'юу неводом рибал'ат' // називайіц'а підл'одний улоу*» (Миколаївка).

Рідко вживаються також у функції обставини часу прислівники *вночі і вдень*; більш звичайними формами в даному випадку є адвербіалізовані форми орудн. відмінка однини: *ноч'юу* або *ночу, н'оччу* і *дн'ом*: «*Пойїзд іде н'оч'юу*»; «*Дн'ом жарко у нас бувайє*» (Роксоліяни).

Особливості вживання відмінкових форм

Вираження непрямого додатка та різних обставин у досліджуваних говірках проти норм загальнонаціональної української мови має лише деякі особливості. Непрямий додаток, так само як і обставини, звичайно передається формами непрямих відмінків (з прийменниками і без прийменників) іменників та інших субстантивованих слів. Тому для зручності, не розглядаючи окремо особливостей вираження додатка та обставин, спинимось на особливостях вживання окремих відмінкових форм.

1. Особливості вживання безприйменникових конструкцій

а) Поряд з родовим прийменниковим часу в місцевих говірках може вживатися родовий безприйменниковий часу: «*А у поп'їу стар'ого р'ієжіму л'уди служ'їли*»; «*Пом'ішчик там сид'їу стар'ого р'ієжіму / завод де^ржаў пиўний*» (Яськи). •

б) Паралельно з поширеними конструкціями місцевого та знахідного прийменникового часу, родового прийменникового і без-

¹ В. Даль, Толковий словарь живого великорусского языка, 1903—1909, т. I, стор. 854. Див. також А. В. Миртов, Донской словарь. Материалы к изучению лексики донских казаков, Ростов-на-Дону, 1929, стор. 59; И. С. Ильинская, Наблюдения над говорами русских переселенцев в Закавказье. Материалы и исследования по русской диалектологии, т. I, М.—Л., 1949, стор. 278. Правда, І. С. Ільїнська цю особливість в досліджуваних нею говорах пояснює не як збереження давньої слов'янської лексично-граматичної норми, а як результат впливу грузинського синтаксису (відсутністю в грузинській мові категорії знахідного відмінка) (стор. 278—289). Безумовно, що таке (маррівське) пояснення безпідставне і не заслуговує на увагу.

² В говірках Закарпаття, крім *де*, так нерозчленовано вживаються і деякі інші прислівники займенникового походження, наприклад: *там* вживається в значенні *там* і в значенні *туди* (порівн. польськ., чес. і словац. *tam*, болг. *тамъ*); *тут* — *тут* і *сюди* (порівн. польськ. *tu*, болгар. *тукъ*); *дис'* — *десь* і *кудись*; *нігдє* — *ніде* і *нікуди*; *х'од'є* — *хочдє* і *хоч куди*; *дагдє* — *де-небудь* і *куди-небудь*.

прийменникового часу в цих говірках широко znana форма знахідного безприйменникового часу: «*Цей год у колгосп'ї сорок с'ім ге"ктар бавоуни пос'їяли*» (Роксоляни); «*Поступала у п'юнері той год*» (Миколаївка); «*Прибуд' прибуд' м'їй батечку / цей веч'ір м'їн'ї*» (Незавертайлівка); «*Пот'ім ц'а посуда вираба'туїц'а / стау-лат' йїї на доски / л'їтн'є ур'ємн'а винос'ут' надв'ір / йак д'уже" сонце не" пич'є // а з'їмн'є ур'ємн'а вона ложиц'а на п'їч / на лижанку*» (Маяки). Цікаво відзначити, що такий знахідний безприйменниковий часу завжди має при собі узгоджене означення.

в) В досліджуваних говірках орудний безприйменниковий часу вживається дещо ширше, ніж в літературній мові: «*Цейу войн'оїу багато пострадало*» (Роксоляни); «*Цейу войн'оїу йа трохи стала недочуват'*» (Новокрасне); «*Цим ур'ємн'ом ниток таких не"маїє*» (Градениці); «*На плаун'ї комар' і дн'ом йє*» (Незавертайлівка). В літературній мові в таких випадках найбільш звичайний знахідний прийменниковий.

г) Крім місцевого прийменникового часу, в цих говірках спорадично вживається місцевий безприйменниковий часу: «*А сорок с'їдмоїу годїу йа по'лучїла ме"дал'*» «*За добл'єсний труд*»; «*У нас прошл'їм годїу хл'їба булї з'ємл'у покрили / а ц'їм годїу дошчу не"ма / і ше т'їки з'їйшло*» (Миколаївка); «*Чи така цїхра буде" йак прошл'їм годїу?*» (Яськи).

д) На означення простору та напрямку дії, як і в літературній мові, тут вживані дві паралельні конструкції — орудний безприйменниковий і місцевий з прийменником *по* («їхали дорогою», «їхали по дорозі»). У говірках Нижнього Подністров'я в таких випадках абсолютна перевага надається орудному безприйменниковому: «*П'їшобу тойу стежкоюїу*» (Новокрасне); «*Ід'їт стешкоїу / там йє кирнїц'а*» (Миколаївка); «*Йїдут' вони дор'огоїу*» (Незавертайлівка). Значно рідше засвідчується місцевий прийменниковий: «*Йїхау по т'ї дор'оз'ї м'їл'їц'їнер*» (Біляївка); «*Воук б'їжїт' по дор'оз'ї*» (Миколаївка).

Перевага орудного безприйменникового над місцевим прийменниковим відмічається і в деяких інших районах Одеської області¹

е) В наших записах відмічено чотири приклади, де при числівниках «два» і «три» іменник вжито не в називному, як це має місце в літературній українській мові, а в родовому відмінку множини: «*Ранче було дв'ї д'їучат' коло мене*»; «*У н'ого дв'ї д'їучаток*»; «*Осталос' дв'ї д'їучаток*»; «*Цей сус'їд маїє три д'їучат*» (Яськи). Очевидно, це вплив конструкцій з числівниками 5, 6 і більше, чи із збірними.

є) В записах відмічено один приклад вживання орудного безприйменникового замість родового безприйменникового: «*Тут поўно виноградом було*» (Яськи).

¹ І. Й. Тараненко, Із спостереження над синтаксичними особливостями українських говорів окремих районів Одеської області. Наукові записки Одеського педагогічного інституту ім. К. Д. Ушинського, т. ІХ, випуск історично-філологічний, Одеса, 1950, стор. 130.

2. Особливості вживання прийменникових конструкцій

а) В досліджуваних говірках мовлянами досить відчутно зберігається давня синтаксична особливість повторення одного і того ж прийменника. Таке повторення найчастіше засвідчується перед постпозитивним означенням, вираженим прикметником, порядковим числівником, присвійним та вказівним займенником: «Йак л'уди за комун'їста за того / в'їн так понаравиус'а л'уд'ам» (Роксоляни); «Ў плуг'і у одноле^ммешному / пара коне^ий хODE» (Незавертайлівка); «Околотина стала чорна от соку от того» (Роксоляни); «Ти^епер вони дойжайут' до колхозного до двору» (Незавертайлівка); «А в'їн той Пет'а робіу у лаук'і у рибал'с'к'і тоуд'і» (Градениці). Рідше повторювання одних і тих же прийменників засвідчується при однорідних членах речення: «Ушакі / велик'і глечики з двомā вухами на повідло / на сушений виноград» (Яськи).

Повторення прийменників досить часто зустрічається в пісенній мові, але там це явище часто обумовлюється ритмомелодійними вимогами. Це видно хоча б з таких прикладів: «Ой буде нас мати по горах по долинах / Ой буде нас мати по чужих по країнах» (Яськи); «Ой по горам по горам / по турец'ким по крайам» (Градениці).

б) Широко вживана в літературній мові конструкція род. відмінка іменника з прийменником **до** при дієсловах руху із значенням досягання (прибуття) в певний населений пункт (місто чи село, наприклад: «Іду до Києва») в цих говірках майже не засвідчується; її послідовно заміняє конструкція знахідного з прийменником **у** (у): «Прийшоу йа п'їзно ў *Одєсу*» (Біляївка); «Пойіхали ше раз у *Хирсон*»; «Отпраул'али.. у *В'ід'іопол'*» (Роксоляни).

Конструкція род. відмінка іменника при дієсловах руху з прийменником **до** вживається тут лише для передачі значення досягання до чогось, до якогось певного місця, межі: «І пригнау в'їн [Суворов. — *И. Д.*] уже йіх [турків. — *И. Д.*] до *Ізмайла*» (Незавертайлівка).

в) Конструкція родов. відмінка іменника з прийменником **від** при дієсловах *загинути, померти, оглухнути, захворіти* та ін. (на означення причини) може замінятися конструкцією род. відмінка іменника з прийменником **з** (с): «В'їн так і *помєр з тойї бол'єз'н'ї*» (Роксоляни); «Багац'ко *позібло с хол'єри*» (Незавертайлівка); «*Може з сквозник'іу та й оглухла*» (Градениці).

г) В досліджуваних говірках майже зовсім не вживається прийменник **біля**, тут в цьому значенні використовується здебільшого прийменник **коло**. В зв'язку з цим і конструкція родов. відмінка іменника з прийменником **біля** із значенням місця, близькості до чогось не засвідчується, її заміняє загальноприйнята тут конструкція з прийменником **коло**: «Одна школа у нас *коло амтеєса* [МТС. — *И. Д.*]» (Глинне); «*Коло Дн'їстра*» (Незавертайлівка); «Йа жїла.. *коло горсов'єта*» (Миколаївка).

д) При дієсловах *працювати* та *робити* в цих говірках, коли мова йде про хлібні злаки, городні культури і т. ін., часто вживається місцевий відмінок з прийменником **на**: «*Їа на пом'ідорах робила*» (Миколаївка); «*На пшениці кукурузі йачмені чотири года робіу*» (Маяки); «*На сон'ашниках лєкше робити / йак на винограді*» (Миколаївка). Така конструкція тут знана і в деяких інших випадках, наприклад: «*Ну шо Гріша / чи ни буу на машині?*» (замість «коло машини») (Градениці).

Місцевий з прийменником **на** в окремих випадках може замінити конструкцію з прийменником **в** (**у**): «*Саша на бригаді прицепчиком*»; «*А шо тоубі на емтиєсі сказали?*» (Яськи).

е) Конструкція з прийменником **о** (місцев. відм.) із значенням часу в говірках не вживається, її остаточно витіснила конструкція з прийменником **у** (**ў**) (знахідн. відм.): «*Ў читіри часа пішли до поїзда*» (Миколаївка).

е) В говірках засвідчено (правда, лише один випадок) вживання місц. відмінка з прийменником **о** для вираження значення складу чи сумісності: «*Гарага / палка о двох рожнах*» (Яськи). Така прийменникова конструкція не властива ні сучасній українській, ні сучасній російській мові і є відживаючим архаїзмом¹. Не характерна вона зараз і для нижньодністровських говірок, і наявність її тут, звичайно, скоріше слід розцінювати як збереження старовинної синтаксичної норми, ніж як результат впливу польської мови, в якій така конструкція, як відомо, широко вживана.

ж) Для визначення відрізка часу, після якого відбулась певна подія, поруч з родов. відм. з прийменником **після** чи з знахідн. відм. з прийменником **через** в цих говірках в окремих випадках може вживатися знахідн. відм. з прийменником **у** (**ў**): «*Тоуді у шис'ц' нид'іл' і Васіл' помер*» (Незавертайлівка); «*Їа у три з'ім'і п'ісл'а і зав'ус'а хаз'айством*» (Глинне).

з) Поряд з конструкцією з прийменником **для** (родов. відм.), що означає призначення чогось для чогось, та синонімічною з нею конструкцією з прийменником **на** (знахідн. відм.) може вживатися з цим же значенням знахідний з прийменником **під**: «*Ті дві п'ідоводі п'ід рибу*» (Яськи); «*Йідиєм на степ з кошиками п'ід виноград*» (Роксоляни); «*Мішки п'ід муку*» (Яськи); «*Бал'цанка п'ід ол'йу*» (Незавертайлівка).

и) Знахідний мети з прийменником **по** вживається лише стосовно іменника *вода*: в усіх інших випадках, як правило, використовується конструкція орудного з прийменником **за**: «*Буйарин іде до молодой за г'іл'цєм*» (Яськи). Але: «*До кирниці іду по воду*» (Роксоляни).

і) Не властива досліджуванім говіркам також конструкція з прийменником **по** (місц. відм.) на означення часу чи просторової послідовності («по обіді»); її заміняє конструкція з прийменником **після** (род. відм.): «*Післ'а обіду поїдем у плаун'у*» (Яськи).

¹ Л. А. Булаховский, Исторический комментарий к литературному русскому языку, К., 1939, стор. 200.

ї) Для характеристики предмета чи особи з якоїсь кількісної сторони в досліджуваних говірках замість знахідн. відмінка з прийменником на від іменників, що означають одиниці вимірів та деякі предмети, які можна перелічити, вживаний орудний безприйменниковий: «В'ін *гóдом старший* в'ід мене" // Горп'їна *мєнче* за мене" *гóдом* / а в'ін *гóдом старше*» (Біляївка); «Йе Далєк'ї Луки у ту же саму сторону / шо й Блїз'к'ї Луки / *к'їлóметром дáл'ше*» (Маяки).

й) Замість місцевого прийменникового часу тут інколи може вживатися в цьому ж значенні знахідний з прийменником *у* (ў): «Ў *май м'їс'ац'* його на йакєс' л'їкарство збирають' / цей Петр'їу бат'їг» (Градениці); «Ў *цей год* ў нас виноград дуже хорóший» (Яськи).

к) Спорадично засвідчуються випадки безприйменникового керування там, де в літературній мові має місце прийменникове керування: «Знайете бурлаки булі заходили с'удї / от і *Курман'ї булі* хлóпц'ї / шо т'їкалі от помєшчика» (Миколаївка); «Тут приказ / йїд'те на Новорóс'їю хто ни хоче *бути румїнс'ким пòданством* / і шукайте" соб'ї зимл'ї»; «Марус'а *продавала* сво'їу цибул'у *п'їдис'ат рубл'їу*» (Роксоляни); «То начин'ан'ї варєники.. / а це л'їнив'ї / *начїнки йїх не"ма*» (Градениці); «На дрўгий ден' ми *пой-хали В'їд'їопол'*» (Миколаївка).

Крім розглянутих вище особливостей, які мають більше чи менше поширення, в говірках засвідчено ще такі поодинокі, не властиві літературній мові прийменникові конструкції: «Хата *розбита от снар'ада*» (=хата розбита снарядом) (Яськи); «Багато хат'їу повалилос'а / поос'їдало // земл'а солонц'увата та хата *од нїзов'ї обсипайїц'а*» (=знизу обсипається) (Яськи); «Йес'ц' рáзн'ї пацї / йес'ц' *на фóрму пал'аной цєгли*» (Миколаївка).

В окремих випадках відмічено вживання дещо складніших за своєю структурою прийменників і сполучників, ніж в літературній мові: «А ми ото *спон'їд* спрїз'бу б'їгаємо» (Незавертайлівка); «*Спóза* хатойу ховáлис'» (Миколаївка); «Там л'їса б'їл'ш'ї / *н'їж чим* у плаун'ї» (Незавертайлівка). Власне, в останньому випадку просто поєднуються рівнозначні сполучники — український *ніж* і російський *чем* (чим) ¹.

¹ Подібне зустрічаємо в деяких староукраїнських пам'ятках. Наприклад, в пам'ятці 1742 р. «Лѣтописецъ или описание краткое знатнейшихъ дѣйствъ и случаетъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украини малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ» читаємо: «*Но але* и Хмельницкий смѣло выговаривалъ неприязнь татаровъ и користь ихъ всякую» (стор. 16); «*На* долной плотинѣ (т. е. гребли) узкой *дуже — очень*» (стор. 45); «*В* Очаковѣ таекое богатство было, шчо *хїба развѣ* въ Цареградѣ другого такого надѣятись» (стор. 69). Див. «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссїею для разбора древнихъ актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе», К., 1888.

П. Житецький вважає, що автор згаданого літопису вживав такі написання і заради ясності своєї мови. Див. П. Житецький, Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века, К., 1900.

Особливості вживання сполучників

Характерною рисою синтаксису досліджуваних говірок, як і багатьох інших українських та російських говорів, є повторення сполучників **і, а** (=і), **та** (=і): «Вона його зробила собакою // і нагнала його з двору / і в'ін пішбу туди де пастухи пасут' скот // в'ін сил'но хот'іу йісти / і в'ін сид'іу коло пастуха / і пастух зам'ітиу його / і почау його кликати / н'а! / н'а! / С'ірко! / бо в'ін буу с'ірий // і в'ін кінну йо'му кусок хл'іба» (Глинне); «На пороз'і стайут' молодий і молодà і свàшки і нанашка / і с'п'івайут'» (Незавертайлівка); «А роботи с'т'іко було / а пр'асти / а р'адна робіти / а у полі» (Слободзея); «Йа робіла биками / йа і ше одна / волочили і орали і хл'іб возили / і снопи возили і зерно возили / і шо нас застау-л'али / то робили» (Миколаївка); «Хл'іб че^{ре}з два дн'і та й пе^рчі / та мамалігу варі / та одинацат' сорок на ли^чман'і пе^ррі» (Яськи).

Часто засвідчується також в говірках давня синтаксична особливість вживання сполучників на початку речення, зокрема сполучників **і, а**: «І коли йа уже йшла зам'іж істудова і в'ін мин'і розр'ішиу забрат' порос'а»; «А була школа з двома в'ікнами і шос' зо пйат' школар'іу»; «А ранче бувало на касках на загадках в'ечер проходе» (Миколаївка).

Зауваження до складного речення

Не спиняючись спеціально на особливостях синтаксису складного речення, відзначимо лише деякі найцікавіші з точки зору історичного синтаксису особливості. У досліджуваних говірках сполучне слово **де**, крім підрядних речень обставини місця та означальних, часто використовується для поєднання з головним підрядних підметових та присудкових речень: «Приходе той / де має наказуват' краски»; «Цей / де буу у полі / іде гиліти / а той що гиліу / іде біти»; «Той / де лове / лóвиг' дал'і»; Прийхау той / де Над'а служіла»; Л'однік це то / де вóз'ат' і складайут' л'ід»; «Це лóтка така / де й пйат' тон пе^ре^ве^зеш»; «Чатлак / це де розийшóу'а л'ід так с полметра» (Біляївка).

Така полісемантичність сполучного слова **де**, безумовно, досить давня синтаксична риса, яка, очевидно, знаходиться в певному зв'язку з давнім нерозчленованим вживанням слов'янського прислівника **де** (див. вище).

У досліджуваних говірках підрядні речення причини в'яжуться з головним найчастіше сполучником **бо**, який завжди стоїть на початку підрядного речення: «У колгосп'і с'імн'а одна / бо ус'і разом роби'емо» (Яськи); «Вона [Ганна Мороз. — Й. Д.] ударни'ца / бо вона найб'іл'ше^н дала за ус'іх бавоуника» (Роксоляни); «З п'іс'н'і слова не викидайец'а / бо воно там у складу у ладу» (Яськи). В мовній практиці деяких представників старшої та середньої генерації засвідчено кілька прикладів складнопідрядних речень, в яких

причинний сполучник **бо** стоїть не на початку підрядного речення, а в середині його: «Зл'акалас' йа то́го н'і́мц'а / на́ста́віу в'ін на ме́не" ружо́ / ба́чите" кúрки бо йа йому́ не" да́ла» (Роксоляни); «Іва́н ма́йе при́йти / сказа́у бо у́чо́ра / шо ма́йе йі́хати у́ Аде́с с колхо́зными пом'ідо́рами» (Яськи).

Подібні конструкції були нормою староруської літературної мови і звичайними для мови літературних пам'яток до XVI—XVII ст. Наприклад, в «Повѣсти временныхъ лѣтъ»: «Убиша Игоря и дружину его, бѣ бо ихъ мало». В сучасній українській літературній мові такі конструкції не вживаються, лише в поезії їх іноді можна зустріти, але вже на правах інверсії, вжитої заради збереження ритму. Так, наприклад, у Лесі Українки: «Тішся, дитино, поки ще маленька, ти ж *бо* живеш навесні, ще твоя думка літає легенька, ще твої мрії ясні»¹; «Спи ж ти, малесенький, пізній *бо* час»². У П. Г. Тичини: «Як бити ворогів — то до кінця, самі ж *бо* не впадуть вони до ніг»³.

В наших записках засвідчено цікавий приклад дуже архаїчної конструкції — безсполучникового поєднання в складносурядному реченні з спільним членом: «По до́ро́гі вони зустр'іли ще бага́ц'ко л'уде́й / і́шли шука́ти щас'ц'а» (Миколаївка). В літературній мові в подібному випадку на межі головного і підрядного (після слова «л'удей») обов'язково буде мати місце сполучне слово **які** або **що**. Такі конструкції зрідка зустрічалися в староруській писемності лише до середини XVI ст.

З точки зору історичної діалектології та історії мови взагалі дуже важливим є розпізнати і виділити із загального числа діалектних рис давні особливості, які були властиві для даного діалекту в давніші епохи його розвитку. Зрозуміло, для виділення таких особливостей потрібно розмежувати давнє від пізнішого, а також зняти інодіалектні нашарування та впливи літературної мови. На підставі поданого опису можна, гадаємо, вказати на такі синтаксичні риси нижньоподністровського діалекту старшої пори: логічне узгодження присудка у множині з підметом-іменником збірного значення; вживання слова **де** в значенні **куди** і в значенні сполучного слова, що поєднує кілька типів підрядних речень з головним; вживання причинного сполучника **бо** в середині підрядного речення;

¹ Леся Українка, Вибрані твори, В дитячому крузі. IV, Тішся дитино..., К., 1948, стор. 81.

² Там же, Сім струн, Мі, стор. 75.

³ Тичина П. Г., І рости і діяти. Відповідь бійцям на фронт, К., 1949, стор. 131. Конструкції складнопідрядних причинних речень з інверсованим причинним сполучником **бо** в поезіях П. Г. Тичини зустрічаються відносно часто. Правда, П. Г. Тичина (як це видно із написання) таке інверсоване **бо** часто розцінює не як сполучник, а як підсильну частку: «Збудження ж таке, — що ми й небо перекинем! В труд енергією ринем! В нас-бо серце неламке» (там же, стор. 181).

безсполучникове поєднання в складнопідрядному з спільним членом для головного та підрядного; ряд безприйменникових конструкцій родового, знахідного, орудного та місцевого відмінків (знахідн. безприйменниковий часу, орудн. безприйм. часу, місцев. безприйм. часу, родов. безприйм. на пряму руху, родов. безприйм. місця, знахідн. безприйм. межі, орудн. безприйм. місця, місцев. безприйм. місця та ін.), яким в літературній мові відповідають прийменникові конструкції; повторення прийменників та сполучників і т. ін.¹.

¹ Про особливості словотвору цих говірок див. Діалектологічний бюлетень, вип. IV, стор. 37—51.

КОСТЯНТИН МИХАЙЛОВИЧ КУЗЬМИЧ

19 вересня 1954 р. передчасно помер завідуючий кафедрою українського мовознавства, учений секретар ради Полтавського педінституту, член КПРС з 1928 р., старший викладач Костянтин Михайлович Кузьмич.

Виходець з сім'ї селянина-бідняка Віленської губернії, народження 1896 р., він пройшов славетний шлях від учителя початкової школи до завідуючого кафедрою вищої школи.

З 1918 р. Костянтин Михайлович жив і працював в м. Полтаві учителем української та російської мови і літератури в залізничному технікумі, в середніх школах № 1 і № 4, на обласних курсах учителів, шкільним інспектором.

Після закінчення Полтавського педінституту (1937 р.) працював на кафедрі української мови цього ж інституту.

Костянтин Михайлович приділяв велику увагу роботі кафедри як її керівник. Характерними його рисами була невтомність і наполегливість у праці, глибоке почуття відповідальності за доручену справу, чесність і скромність. Він багато допомагав членам своєї кафедри і студентам у повсякденній їх роботі.

К. М. Кузьмич останні роки працював над кандидатською дисертацією «Говори Полтавщини», для якої зібрав цінний матеріал. Передчасна смерть обірвала його невтомну працю.

К. М. Кузьмич очолював на кафедрі роботу по збиранню матеріалу до Діалектологічного атласа української мови, готував для цієї роботи студентів, які протягом кількох років виїжджали у наукові експедиції для вивчення особливостей полтавських говірок.

Костянтин Михайлович уміло сполучав педагогічну роботу з громадською діяльністю в інституті і за його межами. Кілька років він працював груповим агітатором, членом редколегії «Наукових записок» інституту, виступав з науково-методичними доповідями перед учителями м. Полтави.

К. М. Кузьмич був чуйним товаришем і другом студентів і викладачів. Своєю самовідданою, чесною працею і високоморальною поведінкою він заслужив велику повагу до себе всього інститутського колективу.

Сотні молодих учителів, вихованих ним, самовіддано служать справі комуністичного виховання дітей.

Світла пам'ять про педагога-комуніста, пристрасного борця за комуністичне виховання житиме в наших серцях.

Група товаришів

ВОСЬМА РЕСПУБЛІКАНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЧНА НАРАДА

19—20 жовтня 1954 р. відбулася восьма республіканська діалектологічна нарада, скликана Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР спільно з Міністерством культури УРСР і Міністерством освіти УРСР. Нарада підбила підсумки збирання діалектних матеріалів для Діалектологічного атласа української мови і вивчення окремих говірок та обговорила заходи по ліквідації недоліків у записуванні, оформленні і збереженні матеріалів. На нараді були накреслені також завдання для діалектологів республіки у зв'язку з вивченням матеріалів і складанням обласних словників.

У роботі наради взяли участь мовознавці РРФСР, Білорусії, Латвії і Молдавії, завідувачі кафедр української мови і викладачі діалектології університетів і педінститутів УРСР, працівники наукових установ Відділу суспільних наук АН УРСР, видавництва «Радянська школа» та ін.

На чотирьох засіданнях наради було заслухано і обговорено дев'ять доповідей.

У доповіді «Праця над складанням Діалектологічного атласа російської мови» науковий співробітник Інституту мовознавства АН СРСР О. В. Немченко поділилася досвідом російських мовознавців, який переконує в тому, що єдино правильною методологічною основою картографування є орієнтація на вивчення цілісного мовного явища. В методичному відношенні виявилось, що в залежності від кількості і якості зібраного матеріалу виникає потреба в складанні карт двох типів, а саме: картографування певного явища в діалектній системі і фіксація його поза такою системою, по всіх пунктах його виявлення, що важливо з точки зору історії мови. О. В. Немченко повідомила, що російські мовознавці вже подали до друку два томи атласа говорів російської мови і приступили до складання ще двох томів, які в цілому обіймають основну територію найдавнішого розселення східних слов'ян у межах РРФСР. Закінчення цих томів атласа буде дуже важливим етапом в історії вітчизняного мовознавства. Доповідачка спинилася також на недоліках програми, за якою записувалися матеріали, розповіла про складання в певних випадках додатків до програми і охарактеризувала попередні підсумки вивчення деяких мовних явищ.

Старший науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР Ф. Т. Жилко в доповіді «Наслідки збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови 1948—1954 рр.» відзначив ту велику допомогу, яку подали російські вчені в розгортанні діалектологічної роботи на Україні, а також цінну ініціативу окремих мовознавців республіки у збиранні діалектних матеріалів ще до 1948 р. Говорячи про стан надходження записів по областях і «квадратах», доповідач зауважив, що, при загальному охопленні обстеженням запланованої кількості населених пунктів по республіці, деякі навчальні заклади (Дніпропетровський університет, Житомирський педінститут) уже встигли згустити заплановану для обстеження сітку населених пунктів у районах, де вони провадили записування, а інші (Ворошиловградський, Кіровоградський, Сумський, Луцький, Київський, Ровенський педінститути тощо) охопили свої райони частково або й зовсім не починали обстеження. Ф. Т. Жилко висловив думку про необхідність організації повторних експедицій, особливо в ті райони, які обстежували або мали обстежити колишні учительські інститути і обстеження яких передається найближчим педагогічним інститутам. Він запропонував дбайливо зберігати і використовувати матеріали в практичній та науковій роботі, рекомендував не поривати зв'язків із випускниками-діалектологами, а також указав на потребу збирання лексичних матеріалів для обласних словників. Крім того, доповідач спинився на питанні про дослідження говірок української мови поза межами УРСР.

У доповіді «Огляд матеріалів для Діалектологічного атласа української мови, зібраних у 1952—1953 рр.» молодший науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР І. О. Варченко схарактеризував типові помилки і недоліки в записуванні і оформленні діалектних матеріалів. Головнішими з виявлених хиб є відхилення від змісту питань програми і вимог інструкції, ігнорування семантики, пропуски відповідей і подання неправильних та неповних відповідей, непослідовне або перекручене вживання прийнятої фонетичної транскрипції, часом різюча розбіжність між відповідями в одному і тому ж записі тощо. Відзначені недоліки широко виявлені в записах Кам'янець-Подільського, Львівського, Кіровоградського і Полтавського педінститутів, Коломийського учительського інституту та ін. Доповідач спинився і на тому, що члени ряду кафедр не перевіряють зібраних матеріалів, самоусуваються від боротьби за доброякісне і успішне завершення роботи або і взагалі від участі в роботі, як це властиво, наприклад, для П. Л. Барабаша (Дніпропетровський університет), Є. М. Марківського (Сумський педінститут), А. П. Медушевського (Київський педінститут) та ін.

Старший науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР П. С. Лисенко в доповіді «До характеристики говірок деяких правобережних південно-східних районів Черкаської області» висвітлив окремі питання історії середньої Черкащини та охарактеризував ряд типових фонетико-морфологічних рис говірок

цієї території (заступлення наголошеного **е** звуком **о** в закритих складах, перехід **и** в **е**, незалежно від походження і позиції щодо місця наголосу, збереження **ф** тощо).

Немалий інтерес викликала доповідь «Фонетичні особливості говірок Запорізької області», виголошена доцентом Запорізького педінституту П. С. Самійленком. Цей інтерес пояснюється великою історичною роллю Запоріжжя, своєрідністю його дозаселення і відсутністю в мовознавчій літературі будь-якої праці про його говірки. П. С. Самійленкові належить перша спроба з'ясувати фонетичну систему і звукові явища запорізьких говірок на основі своїх спостережень, записів діалектологічних експедицій і фольклорних та історичних матеріалів ХІХ ст.

Серйозну і різносторонню доповідь «Спостереження над системою числівників у діалектах Закарпатської області» підготував доцент Ужгородського університету Й. О. Дзензелівський. Закарпатські говори виявляють немало архаїчних рис і тому, як це переконливо показав доповідач на прикладі числівників, дають значні матеріали для висвітлення деяких нез'ясованих моментів історії української й інших слов'янських мов.

У доповіді старшого викладача Чернівецького університету В. А. Прокопенко «До характеристики лексики буковинських говірок» було з'ясовано особливості лексичного складу говірок Чернівецької області, певною мірою зумовлені тяжким минулим Буковини, стійкість цього складу та вплив літературної мови в зв'язку з новими політичними і культурними умовами за радянської влади.

Старший викладач Запорізького педінституту Н. П. Москальова в доповіді «До характеристики відмінювання іменників ІІ відміни за даними полтавських актових книг другої половини ХVІІ ст.» поділилася думками і головнішими попередніми висновками з приводу досліджуваного нею відмінювання різних іменників чоловічого і середнього роду в полтавських говірках ХVІІ ст. порівняно з сучасною літературною мовою. Проте сумлінно дібрані факти не завжди знаходили в доповіді відповідне наукове витлумачення.

П. Д. Тимошенко, доцент Київського університету, спинив свою увагу на проблемі формування української мови на основі полтавсько-київського діалекту, з'ясувавши головніші фонетико-морфологічні риси мови «Енеїди» на тлі полтавських говірок («Деякі особливості мови «Енеїди» І. Котляревського у зв'язку з говірками Полтавщини»).

Виголошені доповіді викликали активне обговорення.

Доцент Дніпропетровського університету В. С. Ващенко спинився на потребі повторного обслідування деяких пунктів, конкретизації роботи і монографічного опрацювання матеріалів; доцент Одеської обласної партшколи А. А. Москаленко — на питанні про укладання обласних словників і на важливості вивчення пам'яток, архівів і художніх творів у зв'язку з відповідними говірками; науковий співробітник Інституту мовознавства АН БРСР М. В. Бирило, доцент Курського педінституту Г. В. Денисе-

в и ч і доцент Ростовського університету В. І. Левчук — на необхідності вивчення українських говорів за межами УРСР. Крім того, виступили науковий співробітник Львівського філіалу АН УРСР П. І. Приступа, старший викладач Вінницького педінституту М. Л. Охріменко, науковий співробітник Інституту мовознавства АН СРСР О. В. Немченко, старший викладач Херсонського педінституту Я. Д. Нагін, старший науковий співробітник Інституту мовознавства АН УРСР Ф. Т. Жилко та ін.

Нарада одностайно прийняла резолюцію, у якій відбито подані пропозиції і критичні зауваження, що мали місце в доповідях і виступах. Весь хід наради і прийнята резолюція націлили українських діалектологів на успішне закінчення збирання матеріалів і на розгортання лінгвогеографічної та монографічної роботи.

І. О. Варченко

А. А. БУРЯЧОК

ПРОГРАМА

ДЛЯ ЗБИРАННЯ НАЗВ СПОРІДНЕНОСТІ І СВОЯЦТВА
В ДІАЛЕКТАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вступні зауваження та інструкція

Монографічне дослідження діалектів української мови неможливе без відповідно складеної для цієї мети програми або й кількох програм, залежно від певних діалектних типів. На жаль, крім програм, складених за дореволюційних часів (К. П. Михальчука і А. Ю. Кримського, 1910 р., російською мовою, К. П. Михальчука і Є. К. Тимченка, 1909 р., українською мовою), які вже значно застаріли, до того ж, і не повні, у нас ще й досі немає спеціальної програми для збирання матеріалів з метою монографічного вивчення діалектів української мови. Така програма має охоплювати принаймні всі важливіші діалектні риси української мови в такій мірі, щоб її можна було застосувати при збиранні матеріалів будь-якого говору (говірки), діалекту чи групи діалектів української мови, і написання її становить значні труднощі.

Проте, незважаючи на всі труднощі, все-таки окремі дослідники того чи іншого говору або групи говорів, з якими вони попередньо в значній мірі ознайомились (хоча б, наприклад, за «Програмою», виданою Інститутом мовознавства АН УРСР, 1949 р.), можуть уже й зараз приступити до складання подібних програм.

Крім монографічних досліджень окремих говірок чи групи говорів, можуть вестись і тематичні дослідження з охопленням цілої групи говорів або й кількох груп діалектів української мови. Наприклад, в галузі лексики можна досліджувати ту чи іншу семантично споріднену групу слів, а в галузі граматики — систему тих чи інших граматичних явищ тощо. Звичайно, для таких досліджень теж потрібні відповідні програми.

Сучасне марксистсько-ленінське мовознавство поставило перед радянськими лінгвістами ряд завдань, серед яких одним з найважливіших є вивчення основного словникового фонду мови, який разом з граматичною будовою становить суть специфіки даної мови¹.

¹ Й. Сталін, Марксизм і питання мовознавства, К., 1952, стор. 24.

Як свідчать наші попередні спостереження, значна частина назв спорідненості і свояцтва української мови складає певну частину її основного словникового фонду.

Деяка кількість назв спорідненості і свояцтва (це стосується, головним чином, далеких родичів та свояків) вже вийшла (або виходить) з ужитку. Проте в говорах зберігається ще значна частина цих назв, які вже невідомі жителям міста, а часто й сільській мові, і власне їх треба виявити й записати.

Зібрання всіх цих назв матиме, безперечно, значення не тільки для історії української мови, зокрема історичної лексикології, але й взагалі для історії культури нашого народу.

Дана «Програма» є спробою розробки тематичної програми для збирання матеріалів, потрібних при монографічному дослідженні лексики українських говорів.

При збиранні діалектного матеріалу за цією «Програмою» необхідно додержувати таких вказівок:

1) Перше, ніж подавати відповіді, уважно прочитати «Програму», щоб кожне питання було зрозумілим.

2) Для заповнення «Програми» треба вибрати в даному селі принаймні двох інформаторів-відповідачів (від старшого покоління і від молодшого покоління) місцевих (корінних) жителів, в мові яких не помічається будь-яких дефектів. Звичайно, при цьому треба зважати й на те, щоб ці інформатори добре розбиралися в назвах спорідненості й свояцтва.

3) Збирання діалектного матеріалу провадити шляхом прямого опитування, наприклад: ставиться питання: «Як називають у вас матиного брата?» Відповідь, звичайно, може бути різна, залежно від місцевості, в якій збирається матеріал, наприклад: рідний дядько (дедько), дядько (дедько), дядьо (дедьо), дядько (дедько) по матері, материн брат, в південно-західних говорах — вуйко (рідше — вуй, уй) тощо.

4) Для виявлення того чи іншого переносного або інших значень, а також тієї чи іншої рідкісної назви в тій або іншій говірці (на що розраховані останні два розділи цієї «Програми»), треба запитувати про різні значення досліджуваного слова, наприклад: «Чи вживається у вашому селі слово «баба» на означення статі, дружини (з відтінком фамільярності), старенької жінки *, акушерки, певного роду птаха, в значенні різного роду технічних інструментів (приладь) ** тощо?»; або: «Чи вживається у вашому селі слово «леля» (з похідною формою «леліка») і які воно має значення?»

5) Заготовивши наперед чистий зошит з нумерацією питань та їх підпунктів згідно з «Програмою», відповідь на те чи інше питання, треба подавати так: спочатку записати загальнопоширену в даній говірці назву з певним значенням, яка вживається при звер-

* Звичайно, в цьому значенні та в значенні ворожки, акушерки і т. п. можуть вживатися ще форми: бабуся, бабуня і т. п., що теж треба відмітити.

** Тут треба конкретно записати, які це інструменти (приладдя).

танні, а далі подати її лексичні варіанти з їх фонетичними відмінностями; б) після крапки з комою /;/ подайте загальнопоширену назву з цим же значенням, але вже в непрямій мові (тобто під час розповіді), а також її лексичні варіанти з їх фонетичними відмінностями.

6) При словах та їх варіантах, що рідко або дуже рідко зустрічаються в мові того чи іншого покоління говірки, обов'язково відзначайте в дужках їх поширеність, наприклад, словами «рідко», «нове слово», «дуже рідко» і т. п.

7) Якщо слово, а також переносні та інші значення того чи іншого слова (це стосується останніх двох розділів) невідомі говірці, то у відповідному місці (де має бути відповідь на питання) ставте позначку: «не зустрічається», «невідомо» і т. п.

8) Бажано, щоб збирач записував все те, що інформатор говорить при поясненні тієї чи іншої назви, і подавав цей запис внизу біля кожного питання.

9) Постійно треба мати на увазі, що в тій або іншій говірці на означення якогось одного із зазначених в «Програмі» понять можуть вживатися два або більше слів. Їх обов'язково треба виявляти і записувати, зазначаючи разом з тим різницю щодо значення між цими синонімами в мові різних поколінь даної говірки.

10) Треба звертати увагу й на те, що під час розповіді, наприклад, син чи дочка, називаючи свого батька або матір, можуть вживати одних слів (мама, тато, няню і т. п.), а кажучи про батька чи матір чужих дітей, використовують інші слова (батько, отець, мати, матір і т. п.), і у відповідному місці відзначати це.

11) Даючи відповідь на підпункт «б» кожного питання щодо похідних від даної назви зменшено-пестливих або збільшено-зневажливих форм, треба зазначати поширеність цих форм серед різних поколінь говірки, відмічати значеннєві відтінки за тих чи інших умов вживання, а також ті випадки, коли вони зустрічаються в переносному значенні тощо.

12) При відповіді на підпункт «в» треба зафіксувати значення кожного з похідних слів (прикметників, іменників тощо) і вказати на їх поширеність серед мовлян різних поколінь говірки.

13) Бажано, щоб до зібраного матеріалу збирач подав у кінці ще такі дані: а) яким родичам (братам, сестрам і т. п.) за звичаєм даного села дозволяється (або забороняється) вступати в шлюбні зв'язки; б) які існують звичаєві права в цьому селі щодо наслідування спадщини (майна) після смерті того чи іншого родича; в) які права та обов'язки братів та сестер, батька або матері за старими звичаями під час весілля, похорону та інших обрядів, та як цих родичів тоді називають?

14) Треба звертати увагу і на топонімічні назви, прізвища та ін., які виникли на базі назв спорідненості і свояцтва і можуть бути поширені в даній місцевості. Наприклад: с. Шурин, с. Бабичі та ін.; прізвища: Братунь, Дідух, Вуйкович і т. п. Записувати їх треба в кінці зібраного матеріалу.

15) Записування матеріалу провадити згідно з фонетичною транскрипцією, поданою в «Програмі для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» (Київ, 1949, II видання), і обов'язково ставити наголос на двоскладових і кількаскладових словах.

16) Парешті, необхідно зазначити село (район і область), де збирався матеріал, дату складання відповідей на «Програму», прізвище, ім'я та по батькові інформатора, рік його народження, рід занять та освіти.

Примітка: Зібраний за цією «Програмою» матеріал, після використання його у своїй науковій роботі, просимо надіслати до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР.

I. Назви спорідненості по прямій та бокових лініях

1. а) Як у вас називають діти й дорослі свого **рідного батька** при звертанні: *тату, батьо**, *няньо, дядьо, дедьо* та ін., і під час розповіді: *батько, рідний батько, отець, (мій) родитель* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від цих слів, наприклад: *батенько, батечко, батейко, батуньо, батусьо, батіночко; батище, батюра* і т. п.; *отчик, отченько, отченко* та ін.; *татко, таточко, татуньо, татонько, татусьо, татусечко, татусенько; татуга* і т. п.; *нянічко, нянечко, няньонько, нянько* і т. п. і т. д.

в) Подайте похідні слова від вищенаведених назв (та їх похідних форм), відомих у даній говірці, наприклад: *батьків, батьківський, прабатьківський, батьківщина, батюшка, прабатько, прабатьківщина* і т. п.; *отчий, отцевий, вітцевий, отецький; панотець, отчизна, вітчизна, вотчина, отчич, праотець* і т. п.; *татів, татків, таточків, татусів, татунів, татоньків* і т. п. і т. д.

2. а) Як у вас називають діти й дорослі свого **нерідного батька** при звертанні: *тату, няньо, батьку, отче* та ін., і під час розповіді: *отчим, вітчим, нерідний батько* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «отчим», «вітчим», наприклад: *вітчимко, отчимко, вітчимище* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «отчим», «вітчим», які зустрічаються в говірці, наприклад: *вітчимів, отчимів* і т. д.

3. а) Як у вас називають діти й дорослі свою **рідну матір** при звертанні: *мамо, мамко, мене* та ін., і під час розповіді: *мати, матір, родителька, рідна мати, matka* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від цих слів, наприклад: *матінка, матуся, матусенька, матусечка, матуня, матіночка, матюнка, матухна* і т. п.; *мамуня, мамочка, мамусенька, мамця, мамуся, мамунця, мамура* і т. п.; *ненька, ненечка* і т. п.

* Для уникнення труднощів друкування наведені приклади подаємо без фонетичної транскрипції.

в) Подайте похідні слова від вищенаведених назв, які зустрічаються в говірці, наприклад: *материнський, материн, материй, матерній; по-материнськи; материнство, материзна, матиця, матірка, маточина, прамати* і т. д.

4. а) Як називають у вас діти й дорослі свою **нерідну матір** при звертанні: *мамо, мамко, нене* та ін., і під час розповіді: *мачухи, мачеха, матерша, нерідна мати* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «мачуха» (та інших його варіантів), наприклад: *мачушенька, мачушка, мачошка* і т. п.; *мачушище* та ін.

в) Подайте похідні слова від «мачуха» (та його варіантів і похідних форм), які зустрічаються в говірці, наприклад: *мачухів, мачухин, мачушин; мачухівна, мачушич* і т. д.

5. а) Як називають у вас батьки свою **рідну дитину** (хлопця) при звертанні: *сину, хлопче, дитино* та ін., і під час розповіді: (*мій*) *рідний син, рідна дитина, рідний хлопець* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «син», «хлопець», «дитина», наприклад: *синок, синко, синочок, синопько, синусько, синашко; синисько, синище* та ін.; *хлопчик, хлопчатко; хлопчисько, хлопчище; дитинка, дитятко* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «син», які зустрічаються в говірці, наприклад: *синів, синівський; синівство, синова* (в значенні — невістка), *усиновлення; по-синівськи; усиновити* і т. д.

6. а) Як називає батько або мати свого **нерідного сина** при звертанні: *сину, синочку* та ін., і під час розповіді: *пасинок, пасерб, нерідний син* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «пасинок», «пасерб», наприклад: *пасиня, пасинча, пасербик, пасербиня**; *пасинчук* та ін.

в) Подайте похідні слова від «пасинок», «пасерб» і т. п., які зустрічаються в говірці, наприклад: *пасинків, пасербів; пасинкування; пасинкувати* і т. д.

7. а) Як у вас називають батьки свою **рідну дитину** (дівчину) при звертанні: *дочко, доню, (моя) дівчино* та ін., і під час розповіді: *рідна дочка, (моя) донька, дівка, доня* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від цих назв (та їх варіантів), наприклад: *донька, донечка, дочечка, доненька, донця; дочище, дониско* та ін.

в) Подайте похідні слова від «дочка», «доня» та ін., які відомі в говірці, напр.: *доччин, донин, дончин, дочерній; удочерити* і т. д.

8. а) Як у вас називає батько або мати свою **нерідну дочку** при звертанні: *дочко, доню* та ін., і під час розповіді: *пасербиця, падчериця, падчерка, нерідна дочка* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «пасербиця», «падчериця», наприклад: *пасербичка, падчеричка, падчеронька; падчерище, пасербисько* та ін.

* Звичайно, це слово, а також «пасиня», «пасинча», може вживатися на означення нерідної дитини як чоловічої статі, так і жіночої, що треба відзначити при записах.

в) Подайте похідні слова від «пасербиця», «падчериця», які зустрічаються в говірці, наприклад: *пасербицин, падчерицин* і т. д.

9. а) Як у вас називають рідного брата при звертанні: *brate* та ін., і під час розповіді: (*мій*) *брат, рідний брат* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «брат», наприклад: *братік, братчик, браток, братусьо, братко, братуха; братуеа, братяй, братисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «брат», які зустрічаються в говірці, наприклад: *братів, братній, братський, братерський; братство, побратим, побратимство, братан, братанок, братанич, братанець, братанка, братова; брататися* і т. п.

10. Як у вас називають двоюрідного брата при звертанні: *brate, братіку* та ін., і під час розповіді: *двоюрідний брат, перший (первий) брат, брат у перших (у первих), стривчний брат, вуечний брат, тітчаник, вуйчаник, стрийчаник, стричиник* чи ще як інакше?

11. Як у вас називають троюрідного брата, четверорідного брата і т. д. при звертанні: *brate, братіку* і т. п., і під час розповіді: *троюрідний брат, четверорідний брат; брат у других, брат у третіх* чи ще як інакше?

12. а) Як у вас називають рідну сестру при звертанні: *sestro* та ін., і під час розповіді: (*моя*) *sestra, рідна sestra* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «сестра», наприклад: *sestriця, seстричка, seстронька, seструся, seстриченька; seстрище, seстрисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «сестра», які зустрічаються в говірці, наприклад: *seстрин, seстрицин; seстрінок, seстрінець, seстрінка, seстрінниця* і т. д.

13. а) Як у вас називають двоюрідну сестру при звертанні: *sestro, seстричко* та ін., і під час розповіді: *двоюрідна seстра, перша (перва) seстра, seстра у перших (у первих), стривчна seстра, вуечна seстра, стрийчанка (стричанка), вуйчанка, тьотчанка* чи ще як інакше?

14. Як у вас називають троюрідну сестру, четверорідну сестру і т. д. при звертанні: *sestro, seстричко* та ін., і під час розповіді: *троюрідна seстра, четверорідна seстра* і т. д.; *seстра у других, seстра у третіх* і т. д. чи ще як інакше?

15. а) Як у вас називають рідного діда при звертанні: *діду, дідусю, деду* та ін., і під час розповіді: *рідний дід, (мій) дідо, прабатько, праотець, материн (або батьків) батько* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі або збільшено-зневажливі форми від вищеподаних назв, наприклад: *дідусьо, дідуньо, дідунечко, дідунь, дідусенько; дідисько, дідище, дідуган; прабатенько, прабатченко; праотченько* і т. д.

в) Подайте похідні слова від «дід», «прабатько» і «праотець» (а також і від їх похідних форм), які зустрічаються в говірці, наприклад: *дідів, дідусів, дідунів, дідівський, прадідівський; прабатьківський; дідизна, дідівщина, дідич, дідичка; прадід, прапрадід, пра-дідівщина; прабатьківщина* і т. д.

16. а) Як у вас називають **батька діда**: *прадід, прадідо, прадєд, батько (мого) діда* (або *баби*) чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «прадід», «прадєд», наприклад: *прадідусьо, прадідуньо; прадідище, прадідисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від тих слів, які зустрічаються в говірці, наприклад: *прадідів, прадідівський; прадідівицина, прапрадід, прапрапрадід* і т. д.

17. а) Як у вас називають **рідну бабу** при звертанні: *бабо, бабко* та ін., і під час розповіді: *баба, рідна баба, прамати, батькова* (або *материна*) *мати* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «баба», «прамати», наприклад: *бабуся, бабка, бабуня, бабусенька, бабуненька, бабця* і т. п.; *бабище, бабуга, бабисько; праматка* і т. п.

в) Подайте похідні слова від слова «баба», які зустрічаються в говірці, наприклад: *бабин, бабчин, бабусин, бабунин, бабський; бабство; прабаба, прабабуня; по-бабськи; бабувати* і т. д.

18. а) Як у вас називають **бабу батька** (або **матері**): *прабаба, прабабка, мати (мого) діда* (або *баби*) чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «прабаба», наприклад: *прабабка, прабабуня, прабабуся; прабабище, прабабисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «прабаба», які зустрічаються в говірці, наприклад: *прабабин, прабабів, прабабчин* і т. д.

19. а) Як у вас називають **внука** при звертанні: *онуче, внуче* і т. п., і під час розповіді: *онук, внук (вунук, унук), рідний онук, рідний внук, син дочки, син (мого) сина* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від цих назв, наприклад: *внучок, онучок, внученько; внучище, онучисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «внук», «онук», які зустрічаються в говірці, наприклад: *внуків, онуків, правнук* і т. д.

г) Чи існує у вас загальна назва **внуча** (*онуча*) з похідною формою *внучатко* (*онучатко*), яка однаково вживається як до внука, так і до онуки?

20. а) Як у вас називають **сина внука** (або **онуки**): *правнук, син (мого) внука* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «правнук», наприклад: *правнученько; правнучище* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «правнук», які зустрічаються в говірці, наприклад: *правнуків, праправнуків; праправнук* і т. д.

21. а) Як у вас називають **онуку** при звертанні: *онучко, внучко, онуко, внуко* та ін., і під час розповіді: *внука, онука, рідна онука, рідна внука, рідна внучка, рідна онучка, дочка сина* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від цих назв, наприклад: *внученька, внучечка; онучище, внучисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «онука», «внучка», які зустрічаються в говірці, наприклад: *внуччин, онуччин; правнука* і т. д.

22. а) Як у вас називають **дочку внука** (або **внучки**): *правнучка, правнука, дочка (мого) внука, дочка (моєї) онуки* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «правнука», наприклад: *правнучка, правнучечка, правнученька; правнучище* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «правнука», які зустрічаються в говірці, наприклад: *правнуччин* і т. д.

23. а) Як у вас називають **батькову** (або **материну**) **сестру** при звертанні: *тітко, тьотю, цьоцю, стрійно, вуйно* та ін., і під час розповіді: *тітка, рідна тітка, тітка по батьку, тітка по матері, тьотя, тьотка, цьоця, цьотка, тета, батькова сестра, материна сестра, стрійна, вуйна* * чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від вищенаведених назв, наприклад: *тіточка, тітонька, тітусечка, тітусенька, тітуся, теточка, тетухна; тітище, цьотиско; вуєнка, стрійенка* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «тітка», «стрийна», «вуйна» (а також від їх різних варіантів та похідних форм), які зустрічаються в говірці, наприклад: *тітчин, тьотин, цьоцин, тіточчин, тітусин, вуйнин, стрійнин; тітчаник (тетчаник), стрійчаник, вуйчаник* і т. д.

24. а) Як у вас називають **батькового** (або **материного**) **брата** при звертанні: *дядько, дідю, дядю, дедю, дедьку, стрійку, вуйку* ** та ін., і під час розповіді: *(мій) дядько (дядьо, дедько), рідний дядько (дядьо, дедю, дедько), дядько по батьку, дядько по матері, батьків брат, материн брат, стрійко (стрий, стрик, стрико), вуйко (вуй, уй, вуй), рідний стрійко, рідний вуйко* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «дядько», «стрийко», «вуйко» (а також від їх варіантів), наприклад: *дядечко, дедечко; дядьога, дядьора; стрієчко, вуєчко* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «дядько», «стрийко», «вуйко», які зустрічаються в говірці, наприклад: *дядьків, дядин, дедьків, стрійків (стриїв), стрієчний, вуйків (вуйів), вуєчний; дядьковщина, дядькович, дядина, дедина, гедина, вуйчаник, стрійчаник, стрійчич (стройчич), вуйчич* і т. д.

25. а) Як у вас називають **племінника по брату** при звертанні: *небоже, братанку, братаничу* та ін., і під час розповіді: *(мій) племінник, племінник по брату, братан, братанець, братанок, братанич, небіж, синовець, (мого) брата син* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від цих назв, наприклад: *племінничок, племінчик; братанчик, братаничок; братанисько; небожище* і т. п.

* Збирач, який записуватиме на території південно-західних говорів, повинен звернути особливу увагу на назви «стрийна» і «вуйна» (з їх варіантами), тому що кожна з них у цих говорах має своє окреме значення, які треба виявити і записати.

** На території південно-західних говорів треба звернути особливу увагу на назви «стрийко» та «вуйко» (з їх варіантами), тому що кожна з них у цих говорах має своє окреме значення, які треба виявити і записати.

в) Подайте похідні слова від «племінник», «братан», «небіж», «синовець», якщо вони зустрічаються в говірці, наприклад: *племінників, братанків, братаничів, небожів* і т. д.

26. Як у вас називають племінника по сестрі при звертанні: *небоже, сестрінче* і т. п., і під час розповіді: (*мій*) *племінник, племінник по сестрі, небіж, сестрінок**, *сестрінець, сестрінич, сестрич, сестрин син* чи ще як інакше?

27. а) Як у вас називають племінницю по брату при звертанні: *небога, братанко, братанице* та ін., і під час розповіді: (*моя*) *племінниця, племінниця по брату, небога, братанка, братаничка, братаниця, братова дочка, синовця* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «племінниця», «небога», «братанка» (та від їх варіантів), наприклад: *племінничка, братаничка; небожище* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «племінниця», «братанка», «небога», які зустрічаються в говірці, наприклад: *племінницин, братанчин* і т. д.

28. Як у вас називають племінницю по сестрі при звертанні: *сестрінко, небога* та ін., і під час розповіді: *племінниця, племінниця по сестрі, небога, сестрінка, сестрінниця, дочка (мові) сестри, сестрина дочка* чи ще як інакше?

29. Як у вас називають брата діда (або баби): *дідів брат, бабин брат, великий дядько, дід у перших, великий стрій (-ко)* або *вуй (-ко)* чи ще як інакше?

30. Як у вас називають двоюрідного брата матері (або батька): *батьків (або материн) двоюрідний брат, малий дядько, дядько у других, малий стрій (-ко)* або *вуй (-ко)* чи ще як інакше?

31. Як у вас називають сестру діда (або баби): *дідова сестра, бабина сестра, велика тітка, тітка у перших, велика вуйна (або стрійна)* чи ще як інакше?

32. Як у вас називають двоюрідну сестру батька (або матері): *батькова (або материна) двоюрідна сестра, мала тітка, тітка у других, мала вуйна (або стрійна)* чи ще як інакше?

II. Назви свояцтва

33. а) Як у вас дружина (жінка) називає свого чоловіка (мужа): (*мій*) *чоловік, муж, супруг, хлоп, (моє) подружжя, (мій чи моя?) дружина* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від вищеподаних назв, наприклад: *чоловічок, чоловіченько; чоловіч'я, чоловічище, чоловічисько; муженьок, муженько; мужище; подруженько, подружечко* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «чоловік», «муж» та ін., які зустрічаються в говірці, наприклад: *чоловіків; мужів, мужній, замуж-*

* Якщо від «сестрінок», «сестрінка» (та їх варіантів) зустрінете в говірці якісь похідні форми та слова, то при відповіді на ці питання запишіть їх внизу біля кожного з питань.

ній, *заміжній; мужчина, мужність, мужик, мужичка, мужицтво, по-мужньому* і т. д.

34. а) Як називає чоловік свою **дружину (жінку)**: (*моя дружина, жінка (жунка), жона (жена), невіста, супруга, кобіта (кубіта), баба, (моє) подружжя* чи ще як інакше?)

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від цих назв, наприклад: *дружинонька, дружинка, дружиночка; жіночка, жінонька, жонка; жонище; кобітонька, кобіточка; кобітисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «дружина», «жінка», «кобіта», які зустрічаються в говірці, наприклад: *дружинин, подружній, жіничин, жіночий, одружений, жонатий, кобітів; жіноцтво, женщина, жених, женитва, дружко, дружка, дружба; одружитися, оженитися* і т. д.

35. а) Як у вас називає дружина (жінка) **батька свого чоловіка** при звертанні: *тату, няньо* та ін., і під час розповіді: *свекор, батько мого чоловіка* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «свекор», наприклад: *свекорко, свекронько; свекрище, свекрисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «свекор», які зустрічаються в говірці, наприклад: *свекрів, свекорків; свекрівщина* і т. д.

36. а) Як у вас називає дружина (жінка) **матір свого чоловіка** при звертанні: *мамо, нене, мамко* та ін., і під час розповіді: *свекруха (свекроха), свекра, мати (мого) чоловіка* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «свекруха» (та його варіантів), наприклад: *свекрівонька, свекровця, свекрушечка; свекрище, свекрушище, свекрисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «свекруха» (та його варіантів), які зустрічаються в говірці, наприклад: *свекрин, свекрушин, свекрушеньків* і т. д.

37. а) Як у вас називають батьки **дружину (жінку) свого сина** при звертанні: *дочко, доню, невістко* та ін., і під час розповіді: *невістка, невіста, невістиця, синовá, синиха, сноха, синова жінка* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «невістка», «синовá» (та їх варіантів), наприклад: *невістонька, невісточка; невістище, невістисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «невістка», «синовá» і т. п., які зустрічаються в говірці, наприклад: *невістчин* і т. д.

38. а) Як у вас називає зять **батька своєї дружини (жінки)** при звертанні: *тату, батьку, няньо* та ін., і під час розповіді: *тесть, батько (моєї) жінки* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «тесть», наприклад: *тестонько (тестенько), тестечко; тестище, тестисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «тесть», які зустрічаються в говірці, наприклад: *тестів; тестівщина* і т. д.

39. а) Як у вас називає зять **матір своєї дружини (жінки)** при звертанні: *мамо, нене* та ін., і під час розповіді: *теща, мати дружини, жіничина мати, мати (моєї) жінки* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «теща», наприклад: *тещенька, тещухна; тешицько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «теща», які зустрічаються в говірці, наприклад: *тещів, тещин* і т. д.

40. а) Як у вас називають батьки чоловіка своєї дочки при звертанні: *сину, зятю* та ін., і під час розповіді: *зять (зеть, зіть), чоловік (моєї) дочки* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «зять», наприклад: *зятенько, зятечко; зятище, зятисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «зять», які зустрічаються в говірці, наприклад: *зятів (зетів)* і т. д.

41. а) Як у вас називає дружина (жінка) брата свого чоловіка при звертанні: *дівере, свояче, швагре* та ін., і під час розповіді: *дівер, свояк, швагер, чоловіків брат, брат (мого) чоловіка* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «дівер», «своаяк», «швагер», наприклад: *діверко, діверонько, діверочко; діверище; швагерко, швагронько; швагарисько; свояченько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «дівер», «своаяк», «швагер», які зустрічаються в говірці, наприклад: *діверів, свояків, швагрів, швагроньків, швагерків; діверова, діверич, діверична; (по)своаячитися; свояцтво* і т. д.

42. а) Як у вас називають себе взаємно дружини (жінки) двох рідних братів при звертанні: *діверко, ятровоко* та ін., і під час розповіді: *ятрівка (ятровка), діверова, діверка, своячка, швагрова, жінка брата (мого) чоловіка* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «ятрівка» («ятровка»), наприклад: *ятрівочка (ятрочка), ятрівонька (ятривонька); ятроха* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «ятрівка» («ятровка») і т. п., які зустрічаються в говірці, наприклад: *ятрівчин (ятривчин)* і т. д.

43. Як у вас називає дружина (жінка) сина брата свого чоловіка (тобто сина дівера) при звертанні: *сину, небоже* та ін., і під час розповіді: *син дівера, діверич, племінник (мого) чоловіка, небіж (мого) чоловіка, син чоловікового брата* чи ще як інакше?

44. а) Як у вас називає дружина (жінка) дочку брата свого чоловіка (тобто дочки дівера) при звертанні: *дочко, небога* та ін., і під час розповіді: *діверична, дочка дівера, племінниця (мого) чоловіка, небога (мого) чоловіка, дочка чоловікового брата* чи ще як інакше?

45. а) Як у вас називає дружина (жінка) сестру свого чоловіка при звертанні: *зовище, своячко* та ін., і під час розповіді: *зовиця, золовка, своячка, швагрова, чоловікова сестра, сестра (мого) чоловіка* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «зовиця» («золовка»), наприклад: *зовиченька, зовичечка; зовищице* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «зовиця», «золовка», які зустрічаються в говірці, наприклад: *зовиців, зовищин, золовчин; зовичич, зовична* і т. д.

46. а) Як у вас називає дружина (жінка) чоловіка своєї зовиці (тобто сестри свого чоловіка) при звертанні: *свояче, швагре* і т. п., і під час розповіді: *свояк, швагер, зович, чоловік сестри (мого) чоловіка* чи ще як інакше?

47. Як у вас називає дружина (жінка) сина своєї зовиці (тобто сестри свого чоловіка) при звертанні: *сину, небоже* та ін., і під час розповіді: *племінник (мого) чоловіка, син зовиці, небіж (мого) чоловіка, зовичич, син чоловікової сестри* чи ще як інакше?

48. Як у вас називає дружина (жінка) дочку своєї зовиці при звертанні: *дочко, небога* та ін., і під час розповіді: *племінниця (мого) чоловіка, дочка зовиці, небога (мого) чоловіка, зовична, дочка чоловікової сестри* чи ще як інакше?

49. а) Як у вас називає чоловік брата своєї дружини (жінки) при звертанні: *шурине, свояче, швагре* та ін., і під час розповіді: *шурин, шуряк, шуринець, швагер, свояк, жінчин брат, брат (моєї) жінки* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «шурин» (та його варіантів), наприклад: *шуричок, шурячок, шуриченко; шурищице* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «шурин» (та його варіантів), які зустрічаються в говірці, наприклад: *шуринів, шуряків* і т. д.

50. Як у вас називає чоловік дружину (жінку) брата своєї дружини (жінки) при звертанні: *своячко, швагрово* та ін., і під час розповіді: *шуринова жінка, шуринова своячка, швагрова, жінка чоловікового брата* чи ще як інакше?

51. Як у вас називає чоловік сина брата своєї дружини (жінки) при звертанні: *сину, небоже* та ін., і під час розповіді: *син шурина, шурич, син брата (моєї) жінки, жінчиного брата син, племінник (моєї) жінки, небіж (моєї) жінки* чи ще як інакше?

52. Як у вас називає чоловік дочку брата своєї дружини (жінки) при звертанні: *дочко, небога* та ін., і під час розповіді: *дочка (мого) шурина, дочка брата (моєї) жінки* чи ще як інакше?

53. Як у вас називає чоловік сестру своєї дружини (жінки) при звертанні: *своячко* та ін., і під час розповіді: *своячка, свість, швагрова, жінчина сестра, сестра (моєї) жінки* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «свість», наприклад: *свістонька, свещенька; свістище* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «свість», які зустрічаються в говірці, наприклад: *свістин, свістоньків* і т. д.

54. Як у вас називають себе взаємно чоловіки двох сестер (рідних) при звертанні: *свояче, швагре* та ін., і під час розповіді: *свояк, швагер, чоловік жінчиної сестри, чоловік (моєї) свісті, свістин чоловік, чоловік сестри (моєї) жінки* чи ще як інакше?

55. Як у вас називає чоловік сина своєї свісті (тобто жінчиної сестри) при звертанні: *сину, небоже* та ін., і під час розповіді: *син*

(моєї) *свісті, свістин син, свістич, син сестри*, (моєї) *жінки, племінник (моєї) жінки, небіж (моєї) жінки* чи ще як інакше?

56. Як у вас називає чоловік **дочку своєї свісті** (тобто жінчиною сестри) при звертанні: *дочко, небога* та ін., і під час розповіді: *дочка (моєї) свісті, свістина дочка, свістична, дочка сестри (моєї) жінки, племінниця (моєї) жінки, небога (моєї) жінки* чи ще як інакше?

57. Як у вас називає брат **чоловіка своєї сестри** при звертанні: *своєме, зятю, швагре* та ін., і під час розповіді: *зять, свояк, швагер, чоловік моєї сестри, сестрин чоловік* чи ще як інакше?

58. Як у вас називає брат **дружину свого брата** при звертанні: *братова, невістко, своячко* та ін., і під час розповіді: *братова, невістка, своячка, братова жінка, жінка (мого) брата* чи ще як інакше?

59. Як у вас називає сестра **чоловіка своєї сестри** при звертанні: *зятю, свояче, швагре* та ін., і під час розповіді: *зять, швагер, свояк, сестрин чоловік, чоловік (моєї) сестри* чи ще як інакше?

60. Як у вас називає сестра **дружину свого брата** при звертанні: *невістко, своячко, братова* та ін., і під час розповіді: *невістка, братова, своячка, швагрова, братова жінка, жінка (мого) брата* чи ще як інакше?

61. а) Як у вас називають себе взаємно **батьки двох родин (сімей)** (що посвоячилися внаслідок одруження когось з їх синів чи дочок) при звертанні: *свате* та ін., і під час розповіді: *(мій) сват, невістчин батько, батько доччиного чоловіка, батько (мого) зятя* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «сват», наприклад: *сватко, сваток, сватонько, сваточко; сватище, сватюга, сватисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «сват», які зустрічаються в говірці, наприклад: *сватів; сватання, сватовство, сватьба; свататися* і т. д.

62. а) Як у вас називають себе взаємно **матері двох родин (сімей)** (що посвоячилися внаслідок одруження когось з їх синів чи дочок) при звертанні: *свахо, сваню* та ін., і під час розповіді: *(моя) сваха, зятева мати, невістчина мати, мати (мого) зятя, мати (моєї) невістки, мати жінки (мого) сина, мати чоловіка (моєї) дочки* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від «сваха», «сваня», наприклад: *свашка, свашенька, сванька; свашище, свашисько* і т. п.

в) Подайте похідні слова від «сваха», «сваня», які зустрічаються в говірці, наприклад: *свашин, свахин, сванин* і т. д.

63. Як у вас називає племінник або племінниця **чоловіка своєї тітки** при звертанні: *дядьку (дедьку), дядьо, вуйку, стрийку* та ін., і під час розповіді: *(мій) нерідний дядько (дядьо, дедьо, дедько), нерідний вуйко, нерідний стрийко, чоловік (моєї) тітки, тьоті, цьоці, тьотки, цьотки* і т. п., *чоловік (моєї) стрийни, чоловік (моєї) вуйни* чи ще як інакше?

64. Як у вас називає племінник або племінниця дружину (жінку) свого дядька при звертанні: *дядино* (*дедино*), *гедино*, *тітко* (*тьотю*, *цьоцю*), *стрийно*, *вуйно* та ін., і під час розповіді: (*моя*) *нерідна тітка* (*тьотя*, *цьоця* і т. п.), *нерідна стрийна*, *нерідна вуйна*, *жінка* (*мого*) *дядька* (*дяді*, *деді* і т. п.), *жінка* (*мого*) *вуйка*, *жінка* (*мого*) *стрийка* чи ще як інакше?

III. Загальні назви спорідненості, а також ті, що семантично дещо зв'язані з назвами спорідненості і свояцтва

65. а) Якими словами виражається поняття однієї родини (*сім'я*): *сім'я*, *родина*, *рідня*, *сімейство*, *рід* (*род*), *фамілія* чи ще як інакше?

б) Запишіть зменшено-пестливі та збільшено-зневажливі форми від вищеподаних назв, наприклад: *сімейка* (*семейка*); *сімейце*; *родиночка* і т. п.

в) Подайте похідні слова (прикметники, іменники тощо) від «сім'я», «рід» («род»), «фамілія», які зустрічаються в говірці, наприклад: *сімейний*, *споріднений*, *фамілійний*; *сімейність*, *сім'янин*, *родич*, *родичка*, *рідняк*, *родственник*, *спорідненість*, *споріднення*; *поріднитися*, *породичатися*, *родити* (*ся*) і т. д.

66. Як у вас називає син або дочка своїх батька і матір разом: *батьки*, *родичі*, *родителі* чи ще як інакше?

67. Як у вас називають людей майбутніх поколінь: *правнуки*, *праправнуки*, *потомки* (в однині — *потомок*), *нащадки* (в однині — *нащадок*), *будуче покоління* чи ще як інакше?

68. Як у вас називає чоловік або жінка давніх своїх родичів: *предки* (в однині — *предок*), *прадіди* чи ще як інакше?

69. В яких значеннях вживається у вас слово *плем'я* та які похідні від нього форми та слова зустрічаються в говірці?

70. Як у вас називає батько або мати:

а) свою (одну) дитину: *дитина*, *дитя* і т. п., *чадо* чи ще як інакше?

б) двоє або троє дітей, що народилися разом: *близнята* (в однині — *близнюк*, *близня* і т. п.), *близнюки*, *трійчата* (в однині — *трійняк*, *трійча* і т. п.) чи ще як інакше?

в) дитину, що втратила своїх батьків (або тільки батька чи матір): *сирота*, *сиротина*, *сирітка* і т. п. чи ще як інакше?

Запишіть від цих назв похідні форми та слова.

71. Як у вас називають чоловіка, в якого померла дружина, і жінку, в якій помер чоловік: *вдівець*, *удовець* і т. п.; *вдова*, *удова*, *вдовиця* і т. п. чи ще як інакше?

72. Як у вас називають сина або дочку вдівця або вдовиці: *вдовиченко* (*удовиченко*), *удовиченкова* і т. п. чи ще як інакше?

73. Як у вас називають тих людей, що мають одружитися (побратися):

а) *жених*, *жінюх*, *женишок*, *молодий*, *наречений* і т. п.

б) *молода*, *наречена*, *невіста* і т. п. чи ще як інакше?

74. Як у вас називають чоловіка або жінку, що одружуються вдруге, втретє і т. д. (напр.: *двоженець* і т. п.)?

75. Як у вас називають: а) чоловіка старшого віку, б) чоловіка середнього віку, в) чоловіка молодшого віку (неодруженого), г) жінку старшого віку, д) жінку середнього віку, е) жінку молодшого віку (незаміжню), є) людину чоловічої статі малого віку, ж) людину жіночої статі малого віку?

IV. В яких переносних та інших значеннях вживаються наведені нижче назви спорідненості і свояцтва

76. **Батько, отець** (наприклад, словом «батько» можуть називати: опікуна свого, вождя, основоположника тощо).

77. **Мати, матір, мамка, матка, матінка, матуся** та ін. зменшено-пестливі форми (наприклад, словом «мати» можуть означати ще рідний край, землю і т. п.; словом «мамка» означають ще дитячу соску; слово «матка» може вживатися ще в значенні: а) самки у тварин, комах (бджіл), б) анатомічного терміну та ін.; слово «матінка» («матуся») і т. п. може вживатися ще на знак пошани при звертанні людини молодшого віку до жінки старшого віку).

78. **Син, синок, синочок** і т. п. (наприклад, слово «син» може вживатися при звертанні старшої віком людини до значно молодшого віком чоловіка (хлопця і т. п.), а також в значенні «син народу» і т. п.).

79. **Дочка, доня** і т. п. (наприклад, слово «дочка» може вживатися при звертанні старшої віком людини до значно молодшої віком жінки (дівчини і т. п.), а також в значенні «дочка народу» і т. п.).

80. **Брат, братко, братчик, братік, братуха** і т. п. (наприклад, слово «брат» може означати друга, товариша, члена якогось товариства тощо).

81. **Сестра, сестриця** і т. п. (наприклад, слово «сестра», «сестриця» і т. п. може вживатися в значенні подруги, товаришки, медсестри, на знак пошани, при звертанні старших людей, близьких між собою віком).

82. **Небіж, небога** (наприклад, слова ці у кличній формі при звертанні ще означають чоловіка або жінку, які заслуговують на співчуття тощо).

83. **Дід, дідо, дед, дідусь, дідуно** і т. п. (наприклад, слово «дід» може ще означати старця, жебрака, снігову фігуру, в'язку соломи тощо, а також може вживатися на знак пошани при звертанні молоді віком людини до значно старшого віком чоловіка).

84. **Баба, бабуся, бабуня, бабка, бабця** і т. п. (наприклад, слово «баба» може вживатися в значенні різного роду технічних інструментів (приладь), в значенні снігової фігури, в значенні певного роду птаха тощо; слово «бабуся» може вживатися на знак пошани при звертанні молоді віком людини до значно старшої віком жінки, в значенні ворожки, в значенні знахарки, в значенні акушерки, в значенні жебрачки; слово «бабка» може означати певного роду комаху, страву та ін.).

85. Дядько, дядя, вуйко і т. п. (наприклад, слово «дядько», «дядя», і т. п. (з їх варіантами та похідними формами) і слово «вуйко» * (з його варіантами) можуть ще вживатися на знак пошани при звертанні молодшої віком людини до чоловіка старшого віком).

85. Тітка, тьотя, цьоця, тіточка, тігуся і т. п., вуйна (наприклад, слово «тітка» (з його варіантами та похідними формами) і слово «вуйна» можуть ще вживатися на знак пошани при звертанні молодшої віком людини до жінки значно старшої віком).

86. Чоловік, чоловічок і т. п., муж, хлоп (наприклад, слова «чоловік», «муж», «хлоп» можуть ще означати дорослу людину чоловічої статі тощо, а «чоловічок» — зіницю ока і т. п.).

87. Жінка, жена, жона, жіночка і т. п., дружина, кобіта, невіста і т. п. (наприклад: слово «жінка» (з його варіантами та похідними формами) може означати ще дорослу людину жіночої статі; слово «дружина» може означати піонерську дружину, товариство, військове з'єднання тощо; слова «кобіта», «невіста» теж можуть означати дорослу людину жіночої статі тощо).

88. Сват, сваха і т. п. (наприклад, словом «сват» іноді називають себе два чоловіки під час вдалої продажі та купівлі і т. п.; словом «сваха» іноді називають ту жінку, яка влаштовує одруження і т. п.).

V. Чи існують в даній говірці наведені нижче слова і які вони мають значення?

89. Бадьо (з його похідними формами «бадіко», «бадіка»).

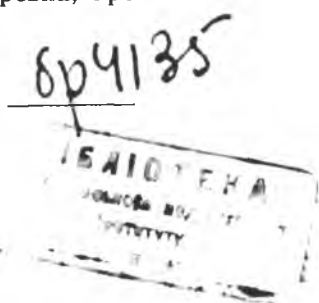
90. Леля, лиля (з його похідними формами «леліка», «лелічка»).

91. Пращур (у множині — пращури) і пращурка.

92. Кревний, кривняк і кривна, кривнячка.

93. Ужик і ужика.

94. Ладо і лада.

* Словом «вуйко» в деяких південно-західних говорах ще називають ведмедя, на що треба звернути увагу.

ЗМІСТ

П. І. Приступа, Тверді і м'які приголосні перед і в українській мові	3
В. С. Ващенко, Дієслівні форми в сучасних полтавських говорах	9
І. О. Варченко, Звуки <i>и</i> — <i>і</i> в західних говірках Полтавщини	15
П. С. Лисенко, Лексичні особливості говірок Ставищанського району, Київської області	31
Ф. Т. Жилко, Південночернігівські говірки, перехідні до полтавських (Бобровицький і Новобасанський райони, Чернігівської області). . . .	46
И. О. Дзєндзелівський, Спостереження над синтаксисом українських говірок Нижнього Подністров'я	59
Костянтин Михайлович Кузьмич	79
І. О. Варченко, Восьма республіканська діалектологічна нарада .	80
А. А. Бурячок, Програма для збирання назв спорідненості і свояцтва в діалектах української мови	84

Диалектологический бюллетень

Выпуск V

(На украинском языке)

Редактор видавництва *І. О. Сергєєва*.

Техредактор *Е. К. Сіваченко*.

Коректор *Г. М. Аксельруд*.

БФ 04490. Зам. № 76. Вид. № 283. Тираж 1000. Формат паперу 60×92/16. Друкарськ. аркушів 6,25. Обл. видави. аркушів 6,7. Паперових аркушів 3,12. Підписано до друку 14/IV 1955 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаника, 11.